

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT BİLİM DALI

AFGANİSTAN DIŞ TİCARETİNİN SEKTÖREL
ANALİZİ VE DIŞ TİCARET İLE EKONOMİK BÜYÜME
ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİLERİ

EHSANUDDIN SHARIFI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. AHMET ŞAHBAZ

KONYA-2024

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ehsanuddin SHARIFI		
	Numarası	20810901028		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İktisat/İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Afganistan Dış Ticaretinin Sektörel Analizi ve Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası
Ehsanuddin SHARIFI

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Ehsanuddin SHARIFI		
	Numarası	20810901028		
		İktisat/ İktisat		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	x	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ		
Tezin Adı	Afganistan Dış Ticaretinin Sektörel Analizi ve Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkileri			

Geçmiş dönemlerden günümüze kadar ekonomik büyüme kavramı, bir ülkenin refah seviyesini artırmak amacıyla odaklanılan kritik bir belirleyici olarak öne çıkmıştır. Ekonomik büyümenin kaynaklarının belirlenmesi ve bu yönde uygulamaların hayata geçirilmesi, toplumun bireyleri için daha iyi bir yaşam standardı sağlamak adına son derece önemlidir. Dış ticaret, büyüme sürecinin önemli bir bileşeni olarak öne çıkmaktadır ve küreselleşme süreci ile birlikte ekonomik büyümeye olan etkisi daha fazla ilgi görmektedir. Bu bağlamda, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki dinamikleri, titizlikle incelenen ve sürekli olarak gündemde tutulan bir konu olmuştur. Bu çalışma, Afganistan dış ticaretinin sektörel analizi ve dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkilerini analiz etmeyi hedeflemektedir. Bu çerçevede, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif ve negatif etkilerini analiz ederek, ülkenin ekonomik kalkınma stratejilerine katkı sağlayacak bir perspektif sunmaya çalışılmaktadır. Çalışmada, 2002-2021 yılları arasındaki veriler, Dünya Bankası ve Traddin Economics veri tabanlarından yıllık dönemler bazında toplanıp analiz edilmiştir. Uygulanan diagnostik testlerin sonuçlarına dayanarak, VAR analizi yönteminin verilere uygulanmasına karar verilmiştir. GSYİH, ihracat ve ithalat verileri arasında eşbütünleşmenin varlığını belirlemek amacıyla Johansen Eşbütünleşme testi yapılmıştır. Test sonucunda, değişkenler arasında en fazla bir eşbütünleşme vektörünün mevcut olduğu görülmüştür. Ardından değişkenler arasındaki nedenselliği belirlemeye yönelik Granger nedensellik testi yapılmıştır. Araştırma sonuçlarına göre, ihracatın GSYİH'yi etkilediği, ihracat ve GSYİH'nin ithalatı etkilediği, ancak ihracatın diğer değişkenlerden etkilenmediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamamıza ve bu etkilerin neden-sonuç ilişkilerini belirlememize yardımcı olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Afganistan, Ekonomik büyüme, dış ticaret, GSYİH, İhracat, İthalat, Eş bütünleşme, Granger Nedensellik

T.C.

NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Ehsanuddin SHARIFI		
	Student Number	20810901028		
	Department	Economics/ Economics		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	x	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ		
Title of the Thesis/Dissertation	Sectoral Analysis Of Foreign Trade In Afghanistan And The Causal Relations Between Foreign Trade And Economic Growth			

From historical periods to the present day, the concept of economic growth has emerged as a critical determinant focused on increasing a country's level of prosperity. Identifying the sources of economic growth and implementing practices in this direction are crucial for providing a better standard of living for the individuals in society. Foreign trade stands out as a significant component of the growth process, gaining increased attention in tandem with the globalization process and its impact on economic growth. In this context, the dynamics of foreign trade on economic growth have been meticulously examined and consistently kept on the agenda. This study aims to conduct a sectoral analysis of Afghanistan's foreign trade and analyze the causality relationships between foreign trade and economic growth. Within this framework, the positive and negative effects of foreign trade on economic growth are analyzed, aiming to provide a perspective that contributes to the country's economic development strategies. For the study, data from the years 2002-2021 were collected and analyzed on an annual basis from the World Bank and Traddin Economics databases. Based on the results of applied diagnostic tests, the decision was made to apply the VAR analysis method to the data. The Johansen Cointegration test was conducted to determine the existence of cointegration among GDP, exports, and imports. The test results indicated the presence of at most one cointegration vector among the variables. Subsequently, the Granger causality test was employed to determine the causality between the variables. According to the research findings, it was concluded that exports influence GDP, exports, and GDP influence imports, while exports are not influenced by other variables. These findings have contributed to our understanding of the impact of foreign trade on economic growth and the identification of causal relationships between these variables.

Keywords: Afghanistan, Economic Growth, Foreign Trade, GDP, Export, Import, Cointegration, Granger Causality

TEŐEKKÖRLER

Bu tez çalışması, danıŐmanım Prof. Dr. Ahmet ŞAHBAZ'ın özverili rehberliği ve akademik bilgisi sayesinde baŐarıyla tamamlanmıŐtır. Sayın hocama yönlendirmeleri ve destekleri için sonsuz Őükranlarımı sunar ve minnettarlığımı ifade etmek isterim. Ayrıca, değerli jüri üyeleri Prof. Dr. Selim KAYHAN ve Doç. Dr. Mahmut Sami DURAN' hocalarıma da çalıŐmama verdikleri katkıları için içten teŐekkürlerimi iletiyorum. Ailemin ve dostlarımla sürekli moral ve motivasyon sağlaması, bu zorlu süreçte benim yanımda oldukları için de ayrıca minnettarım.

Ehsanuddin SHARIFI

Őubat 2024

İÇİNDEKİLER

ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
TEŞEKKÜRLER.....	iv
TABLolar.....	x
ŞEKİLLER.....	xi
KI SALTmalar.....	xii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME'NİN KAVRAMI VE KAPSAMI	3
1.1. Dış Ticaretin Tanımı ve Kapsamı	3
1.2. Dış Ticaretin Belirleyicileri.....	4
1.2.1. Yurtiçi ve yurtdışı gelir düzeyleri (dış ticaret haddi).....	4
1.2.2. Göreli ya da oransal fiyatlar.....	5
1.2.3. Döviz kuru oynaklığı	5
1.2.4. Ticaret reformları	5
1.2.5. Para ve mali politika araçları	5
1.2.6. Ar-Ge faaliyetleri	5
1.2.7. Firma düzeyindeki faktörler.....	6
1.2.8. Dünya ekonomisindeki faktörler	6
1.3. Dış Ticaret Politikası ve Araçları	6
1.3.1. İhracat ve İthalat	7
1.3.1.1. İhracatın Tanımı ve Çeşitleri	7
1.3.1.1.1. Özellik Arz Etmeyen İhracat	7
1.3.1.1.2. Kayda Bağlı İhracat	8
1.3.1.1.3. Ön İzne Bağlı İhracat.....	8
1.3.1.1.4. Geçici ihracat.....	8
1.3.1.1.5. Bedelsiz ihracat	9
1.3.1.1.6. Serbest Bölgelere Yapılacak İhracat	9
1.3.1.1.7. Transit İhracat.....	9
1.3.1.1.8. Kredili İhracat.....	9
1.3.1.1.9. Ticari Kiralama Yoluyla Yapılacak İhracat	10

1.3.1.1.10.	Bağlı Muamele veya Takas Yoluyla Yapılacak İhracat	10
1.3.1.2.	İthalatın tanımı ve Çeşitleri	10
1.3.1.2.1.	Bedelli İthalat	11
1.3.1.2.2.	Bedelsiz İthalat	11
1.3.1.2.3.	Geçici İthalat	11
1.3.2.	Gümrük Vergileri.....	11
1.3.3.	Ticaret Antlaşmaları	12
1.3.4.	Finansal Araçlar	12
1.3.5.	Lojistik Araçlar	13
1.3.6.	Uluslararası Standartlar.....	13
1.4.	Ekonomik Büyüme.....	13
1.4.1.	Ekonomik Büyüme Tanımı.....	14
1.4.2.	Ekonomik büyümenin Belirleyicileri.....	16
1.4.2.1.	Sermaye birikimi	16
1.4.2.2.	Nüfus ve işgücü artışı	17
1.4.2.3.	Teknolojik Gelişme	17
1.4.2.4.	Doğal kaynaklar.....	18
1.4.3.	Ekonomik Büyümenin Teorik Yaklaşımları.....	18
1.4.3.1.	Merkantilistler	19
1.4.3.2.	Fizyokratlar.....	19
1.4.3.3.	Klasik Büyüme teorileri	20
1.4.3.3.1.	Adam Smith'in büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı	21
1.4.3.3.2.	David Ricardo'nun büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı	22
1.4.3.3.3.	Thomas Robert Malthus'un büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı	23
1.4.3.4.	Keynesyen Büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı	24
1.4.3.5.	Neo-Klasik Büyüme Modeli (Solow Büyüme Modeli').....	24
1.4.3.6.	İçsel Büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı	26

İKİNCİ BÖLÜM

2. AFGANİSTANIN PROFİLİ VE SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ	27
2.1. Afganistan'ın Coğrafik Özellikleri ve Nüfus Yapısı	27
2.2. Afganistan'ın Tarihi ve Kültürel Mirası	29
2.3. Afganistan'ın Eğitim ve Sağlık Sistemi	30
2.4. Afganistan'ın Ekonomik Durum ve İş İmkânları	31
2.5. Afganistan'ın Uluslararası İlişkiler ve Siyasi Yapısı	31
2.6. Afganistan'ın Ekonomik Büyümenin Önündeki Politik Engeller	32
2.6.1. Savaş	32
2.6.2. Siyasi İstikrarsızlık	34
2.6.3. Güvenlik Sorunları	34
2.6.4. Yolsuzluk ve Rüşvet	35
2.7. Afganistan Ekonomisinin Düzenlenmesine Yönelik Sunulan Çözümler ...	37
2.7.1. Eğitim Sisteminde Düzenlemeler	37
2.7.2. Alt Yapı ve İnşaat Sektöründe Düzenlemeler	38
2.7.3. Sanayi Sektöründe Düzenlemeler	40
2.7.4. Hizmetler Sektöründe düzenlemeler	41
2.7.5. Finans sektöründe düzenlemeler	43
2.7.6. Bilgi Teknolojisi	44
2.7.7. Sürdürülebilir Bir Barışın Sağlanması	46
2.7.8. Yolsuzlukla Mücadele	47
2.7.9. Doğal Kaynakların Etkin Kullanımı	49
2.7.10. Gümrük ve Vergi Reformları	50
2.7.11. Altyapı geliştirme çalışmalar	52
2.7.12. Yönetim Reformu ve Özel Sektörün Güçlendirilmesi	53
2.7.13. Güvenliğin Sağlanması	54

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AFGANİSTAN EKONOMİSİ VE DIŞ TİCARET POLİTİKALARI	56
3.1. Afganistan'ın Genel Ekonomik Durum.....	56
3.1.1. İşsizlik Oranı	56
3.1.2. Afganistan'ın GSYH'si	58
3.1.3. Afganistan'ın İktisadi Büyüme Hızı.....	59
3.1.4. Enflasyon.....	61
3.2. Afganistan'ın Dış Ticareti ve Dış Ticaret Politikası	63
3.2.1. Afganistan'ın Dış Ticareti	63
3.2.2. Afganistan'ın İhracatı.....	64
3.2.3. Afganistan'ın İthalatı.....	66
3.2.4. Afganistan'ın Dış Ticaret Politikası	68
3.2.5. Afganistan'ın Dünya Ticaret Örgütüne (DTÖ) Katılımı.....	69
3.2.5.1. DTÖ'n Afganistan'a Olan Avantaj ve Dezavantajları.....	70
3.2.6. Afganistan Gümrük İdaresi	70
3.2.7. Afganistan'ın Gümrük Politikaları	71
3.2.8. Afganistan'ın Gümrük Tarifeleri.....	71
3.2.9. Afganistan'ın Dış ticaret Düzenlemeler	72
3.2.10. Dış Ticarete Yasaklı Ürünler	73
3.2.11. Afganistan'ın Dış Ticaret Standartlar	73
3.2.12. Afganistan'ın Diğer Ülkelerle Ekonomik ve Ticari İlişkileri ve Anlaşmaları.....	73
3.2.12.1. SAFTA anlaşması	73
3.2.12.2. Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (Generalized System of Preferences-GSP).....	74
3.2.12.3. Afganistan'ın Üye Olduğu Bölgesel İş birliği Platformları.....	74
3.2.12.4. Afganistan Pakistan anlaşmaları.....	75
3.2.12.5. Afganistan İran ticaret ilişkileri	76
3.2.12.6. Afganistan Çin İkili Ticaret Anlaşması	76
3.2.12.7. Afganistan Türkiye Ticaret İlişkileri ve Anlaşmaları.....	77
3.2.12.7.1. İkili Ticari İlişkiler	77
3.2.12.7.2. Ticaret Anlaşma ve Protokolleri	78

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN SEKTÖREL ANALİZİ	79
4.1. Tarım Sektörü.....	79
4.2. Afganistan'da tarım Durumu	80
4.2.1. Tarım Ürünlerinde İhracat ve İthalat Verileri	80
4.3. Madencilik Sektörü	81
4.3.1. Afganistan'da Madencilik Sektörünün Durumu	81
4.4. İmalat Sektörü	83
4.5. Afganistan'da Hizmet Sektörünün Durumu.....	84
4.6. Sanayi Sektörü	85

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. LİTERATÜR TARAMASI VE AMPİRİK ANALİZ	87
5.1. Literatür Taraması.....	87
5.2. Veri Seti ve Yöntem.....	91
5.3. Birim Kök Testi.....	93
5.4. VAR Modeli Analizi	94
5.4.1. VAR Modeli	95
5.5. AR Karakteristik Polinomu.....	98
5.6. Granger Nedensellik test sonuçları	98
5.7. Varyans Ayrıştırma	102
SONUÇ	105
KAYNAKÇA.....	108
EKLER	122

TABLULAR

Tablo 1. Afganistan GSYİH (Cari Milyar ABD Doları)	58
Tablo 2. Afganistan GSYİH Büyümesi (Yıllık %).....	59
Tablo 3. Afganistan Kişi Başı GSYİH (Cari ABD Doları)	59
Tablo 4. Afganistan yıllık Enflasyon (2005-2019).....	62
Tablo 8. Afganistan'ın Ekonomik Göstergesi	64
Tablo 9. Afganistan'ın Dış Ticaretinde Başlıca Ürün Grupları.....	67
Tablo 10. Afganistan T.C Ticaret Anlaşma ve Protokolleri.....	78
Tablo 11. Afganistan'ın Ticaret Partnerleri ve Yüzdesele Payları.....	78
Tablo 5. Afganistan'ın 2008-2019 yılları arasında tarımsal hammadde ihracat ve ithalatı (Milyon Dolar).....	80
Tablo 6. Afganistan İmalat Üretimi (2010-2021).....	84
Tablo 7. Afganistan Hizmetler sektörün GSYİH'ye içindeki payı	85
Tablo 12. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiye Dair Literatürdeki Yabancı Çalışmaların Özeti	88
Tablo 13. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiye Dair Literatürdeki Yerli Çalışmaların Özeti	90
Tablo 14. ADF Test sonucu	93
Tablo 15. PP Test sonucu	94
Tablo 16. Gecikme Uzunluğu.....	95
Tablo 17. Johansen Eş Bütünleşme Test Sonuçları	97
Tablo 18. Eşbütünleşme Denklemleri ($LNGDP= 0.15LNEX+0.57LNIM$)	97
Tablo 19. GDP Granger Nedensellik Test Sonuçları.....	100
Tablo 20. EX Granger Nedensellik Test Sonuçları	100
Tablo 21. İM Granger Nedensellik Test Sonuçları.....	101
Tablo 22. GDP Varyans Ayırıştırma Sonucu	102
Tablo 23. İhracat Varyans Ayırıştırma Sonucu	103
Tablo 24. İthalat Varyans Ayırıştırma Sonucu	104
Tablo 25. Çalışmada kullanılan veri setleri	122
Tablo 26. VAR Modeli Test Sonucu	123

ŞEKİLLER

Şekil 1. Afganistan'da İşsizlik Oranı	57
Şekil 2. Afganistan- GSYİH Yıllık Büyüme Hızı (2010-2021)	60
Şekil 3. Afganistan Yıllık Enflasyon Oranı (2005-2019)	61
Şekil 4. Afganistan'ın İhracatı (2010-2021, Milyon Dolar)	65
Şekil 5. Afganistan İthalatı (2010-2021, Milyon Dolar)	67
Şekil 6. Afganistan'ın Dış Ticaret Dengesi (2010-2021, Milyon Dolar)	67
Şekil 7. Afganistan'ın GSYİH'sinde Madencilik Payı (2010-2021, Milyon AFN)	82
Şekil 8. Afganistan Maden Üretimi (2010-2021, %)	83
Şekil 9. Afganistan Sanayi sektörün GSYİH'ye içindeki payı	86
Şekil 10. LNGDP (GSYİH)	92
Şekil 11. LNEX(ihracat)	92
Şekil 12. LNİM(İthalat)	92
Şekil 13. AR Karakteristik Polinomu	98

KI SALTMLAR

GSYH	Gayri safi yurtiçi hasıla	CAREC	Orta Asya Bölgesel Ekonomik İşbirliği)
MÖ	Milattan Önce	SAARC	Bölgesel İşbirliği için Güney Asya Birliği
EX	Export (ihracat)	ECO	Economic Cooperation Organization (Ekonomik İşbirliği Teşkilatı)
İM	Import (ithalat)	SAFTA	South Asian Free Trade Area (Güney Asya Serbest Ticaret Alanı)
ADF	Augmented Dickey-Fuller testi,	SCO	Shanghai Cooperation Organization (Şanghay İşbirliği Örgütü)
PP	Phillips-Perron Test	APTTA	Afghanistan-Pakistan Transit Trade Agreement (Afganistan-Pakistan Transit Ticaret Anlaşması)
VAR	Vector Autoregression	DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
GDP	Gross Domestic Product	WTO	World Trade Organization (Dünya Ticaret Örgütü)
ABD	Amerika Birleşik Devletleri	MFN	Most Favored Nation
BTİ	Bilgi Teknolojisi İletişim	ACBPS	Australian Customs and Border Protection Service (Avustralya Gümrük ve Sınır Koruma Servisi)
T.C	Türkiye Cumhuriyeti	WCO	World Customs Organization (Dünya Gümrük Örgütü)
WB	World Bank (Dünya Bankası)	ANSA	Arab Network for Scientific Research and Sustainable Development (Arap Bilimsel Araştırma ve Sürdürülebilir Kalkınma Ağı)
Ar-Ge	Araştırma ve Geliştirme	GSP	Generalized System of Preferences (Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi)
DAB	Da Afghanistan Bank	İİT	İslam İşbirliği Teşkilatı
UNDP	United Nations Development Programme (Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı)	AMB	Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçiliği
MSP	Millî Savunma Bakanlığı	BAE	Birleşik Arap Emirlikleri

UNODC	United Nations Office on Drugs and Crime (Birleşmiş Milletler Uyuşturucu ve Suç Ofisi)	TIR	Transports Internationaux Routiers (Uluslararası Karayolu Taşımacılığı)
US	United States (Amerika Birleşik Devletleri)	NATO	North Atlantic Treaty Organization (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü)
BM	Birleşmiş Milletler	IMF	International Monetary Fund (Uluslararası Para Fonu)
APTTA	Afghanistan-Pakistan Transit Trade Agreement (Afganistan-Pakistan Transit Ticaret Anlaşması)		

GİRİŞ

Günümüzde ekonomik büyüme, bir ülkenin refahını artırmak ve yaşam standardını yükseltmek amacıyla stratejik bir hedef olarak önem kazanmıştır. Bu noktada, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğu görülmektedir. Dış ticaret, bir ülkenin mal ve hizmetleri ile diğer ülkeler arasındaki alım-satım faaliyetidir ve küresel ekonomik dinamiklerle iç içedir. Bu bağlamda, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini anlamak, ülkelerin kalkınma süreçlerini değerlendirmek açısından kritik bir öneme sahiptir.

Dış ticaret, bir ülkenin ekonomik büyüme potansiyelini artırabilir. Çünkü dış ticaretle, uluslararası pazarlara ve iç talebin ötesinde geniş bir tüketici kitlesine erişim sağlanabilir. Bu durum, yerel şirketlerin uluslararası rekabet gücünü artırarak üretim ve istihdamı teşvik edebilir. Aynı zamanda, dış ticaret sayesinde teknolojik transferin artması, yeni pazarlara açılma ve çeşitlendirme imkânları da ortaya çıkabilir. Bu unsurlar, bir ülkenin ekonomik büyüme performansını güçlendirebilir ve sürdürülebilir kalkınma hedeflerine ulaşmasına katkı sağlayabilir.

Ancak, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri karmaşık bir yapıya sahiptir. Ticaret dengesizlikleri, dış borçlanma, uluslararası fiyat dalgalanmaları gibi faktörler, dış ticaretin olumsuz etkilerini de beraberinde getirebilir. Dolayısıyla, dış ticaret politikalarının etkili bir şekilde yönetilmesi, ekonomik büyüme ile birlikte sürdürülebilir ve dengeli bir kalkınma sağlamak için önemlidir.

Afganistan, Orta Asya'nın stratejik bir merkezinde konumlanmış olup, bu coğrafi avantajıyla ticaret ve transit açısından büyük bir öneme sahiptir. Ülke, 1919'da kazandığı bağımsızlık sonrasında ekonomik gelişimi desteklemek amacıyla modernleşme çabalarına girilerek ticaretin rolünü vurgulamış ve diğer uluslarla ticaret anlaşmaları imzalamıştır. Bu süreç, özellikle tarıma dayalı makroekonomik yapısının güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Afganistan, ekonomik büyümeyi teşvik etmek amacıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasında hükümet tarafından oluşturulan beş yıllık ekonomik kalkınma planlarıyla dikkat çekmiştir. Ülkede krallık döneminin sona ermesi ve başkanlık sisteminin başlamasıyla şekillenen ikinci beş yıllık kalkınma planı, 1919-1979 döneminde ekonomik faktörlerin önemli ölçüde büyümesine olanak

tanımıştır. Ancak, 1979-2001 yılları arasındaki çatışmaların etkisiyle ülkenin ekonomik altyapısı, endüstrisi, tarım, sağlık, bankacılık sistemi ve eğitim sektörleri ciddi bir şekilde zarar görmüştür. Çatışmaların sona ermesiyle birlikte, 2001 yılından itibaren Afganistan'ın siyasi ve ekonomik tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Ülke, 2003-2012 yılları arasında yılda ortalama %9'luk bir ekonomik büyüme sergileyerek dikkat çekmiştir. Savaşın sona ermesinin ardından, hükümet ekonomiyi güçlendirmek, ihracatı artırmak ve ithalatı azaltmak amacıyla çeşitli ekonomik kalkınma planları oluşturmuştur. Bu bağlamda, Afganistan'ın makroekonomik göstergeleri 2001'den itibaren yeniden büyüme eğilimi göstermiştir (Farahmand, 2019, 1).

Bu araştırma, Afganistan'ın 2002-2021 dönemindeki ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat dinamiklerini derinlemesine incelemeyi amaçlamaktadır. Çalışmanın giriş bölümü, dış ticaret ve ekonomik büyümenin kavramsal çerçevesini çizerek, bu iki temel unsurdaki ilişkileri belirlemeyi hedeflemektedir. İkinci bölümde, Afganistan'ın coğrafi, tarihsel, kültürel ve ekonomik profilini ayrıntılı bir biçimde ele alarak, ekonomik büyümeyi etkileyen politik engelleri analiz edip çözüm önerilerini sunmaktadır. Üçüncü bölüm, Afganistan'ın genel ekonomik durumunu ve dış ticaret politikalarını detaylı bir şekilde ele alarak, ticaret anlaşmalarının ekonomik dinamiklere etkilerini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Dördüncü bölüm, Afganistan ekonomisinin sektörel analizini sunarak, sektörel büyüme eğilimlerini ortaya koymayı hedeflemektedir. Son bölümde, literatür taramasının ardından Afganistan'ın ekonomik büyüme, ithalat ve ihracat arasındaki ilişkiler ampirik olarak analiz edilecektir. Bu analizlerde, ADF ve PP birim kök testleri gibi istatistiksel yöntemler kullanılmıştır. Ardından, değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkiler Johansen eş bütünleşme testi ile incelenecek ve ekonomik büyüme, ihracat ve ithalat arasındaki nedensellik VAR modeli ve Granger nedensellik testiyle sistematik bir şekilde analiz edilecektir. Analizlerin sonuçları, varyans ayrıştırması analizleri ile desteklenerek ve tezin genel katkıları özetlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. DIŞ TİCARET VE EKONOMİK BÜYÜME'NİN KAVRAMI VE KAPSAMI

Dış ticaret, tarih öncesi dönemlerden günümüze evrilen bir kavramdır. Mal ve hizmet alışverişi, para biriminin kullanımıyla devletler arası ticareti karmaşıklaştırmıştır. Dış ticaretin tanımı, bileşenleri ve belirleyicileri bu bölümde incelenir. Ekonomik büyüme, bir ülkenin belirli bir dönemde üretim kapasitesinin artışını ifade eder. Sermaye birikimi, nüfus artışı, teknolojik gelişme ve doğal kaynaklar ekonomik büyümeyi etkiler. Merkantilistlerden içsel büyüme teorisine kadar farklı ekonomik düşünce okulları, bu büyümeyi çeşitli teorik bakış açılarıyla ele almıştır. Bu teorik çerçeve, dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki karmaşık ilişkiyi anlamamıza yardımcı olur.

1.1. Dış Ticaretin Tanımı ve Kapsamı

Dış ticaret kavramı tarih öncesi dönemlerde iletişimin başlangıcına dayanmaktadır. O dönemlerde ticaret insanlar arasında mal ve hizmetin alım-satımı mal ve hizmetin takasıyla gerçekleşmekteydi. İlk başta ticaret sadece Ülkelerin sınırları içerisinde insanların ihtiyaç duydukları ürünleri üretip ve üretmediklerini de takas yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Para biriminin ortaya çıkmasından buyana, mal ve hizmet alım-satımı devletlerce basılan para birimleriyle gerçekleşmektedir. Ülkeler ekonomilerini geliştirmek için 2. Dünya savaşıdan buyana sınır ve sınır ötesi ülkelerle ticarete başlamışlardır. Böylelikle iktisat alanında meydana gelen değişikliklerle birlikte dış ticaretin boyutu da genişlemiştir (Farahmand, 2019). Dış ticaret üretilen ürünlerin ve sermayenin yurt sınırları dışına aktarılmasıyla ilgilidir. Dış ticaret sınırlarla ayrılmış olan iki ülkeler arasında gerçekleşebileceği gibi ekonomik birlikler vasıtasıyla sınırlı olamayan diğer ülkelerle de yapılabilir. Dış ticaret bir ülkenin diğer ülkelerle mal alış (ithalat) ve mal satışını (ihracat) ifade etmektedir. Farklı bir ifade ile dış ticaret bir ülkenin diğer ülkelerle yapmış olduğu alış veya satış bedellerinin tümüne denir (Farahmand, 2019). Sonuç olarak, dış ticaret, farklı ülkeler arasında mal ve hizmetlerin ticareti olarak tanımlanabilir. Bu ticaret, bir ülkenin üretim kapasitesi, kaynakları ve diğer ülkelerin ihtiyaçları arasındaki bağımlılık ile oluşur. Teknolojideki

ilerlemeler ve ulaşım imkanlarındaki gelişmeler, dünya pazarlarındaki fiyatları etkileyerek ticaretin hızlanmasına yardımcı olur. Uluslararası ticaret, ülkeler arasındaki karşılıklı bağımlılık ve iş birliği ağını oluştururken, küresel ekonomik büyümeye önemli bir katkı sağlar.

1.2. Dış Ticaretin Belirleyicileri

Dış ticaretin oluşumunu etkileyen faktörler çeşitli olup ve ülkeler arasında farklılık göstermektedir. Bu faktörler arasında, ülkelerin ekonomik ve siyasi koşulları, üretim yetenekleri, doğal kaynakları, teknolojik gelişmişlik düzeyleri, ticari politikaları, ticaret anlaşmaları ve uluslararası ilişkiler gibi unsurlar yer almaktadır. Bu faktörler, ülkelerin dış ticaret potansiyellerini belirleyerek ihracat ve ithalat arz ve taleplerinde farklılıklara sebep olur (Yücel, 2006). Dış ticaret analizinde pek çok değişken ve parametrelerin kullanılmasıyla birlikte birçok modeller oluşturulmaktadır. Dış ticareti etkileyen faktörlerin nitelik ve niceliğinin dâhil edilmesi, ülkenin kendine özgü karakteristiklerini yansıtacak biçimde tutarlı ve mantıklı parametrelerin kullanılması doğru modellerin yapılması için gereklidir. Dış ticaretin en önemli belirleyicileri ithalat ve ihracata olan arz ve talep çeşitliliğidir. Bu iki temel faktörü etkileyen birincil ve ikincil faktörler vardır. Aşağıda belirleyici faktörler birincil faktörlerden başlamak üzere sıralanmıştır. Birincil ve ikincil faktörler arasındaki sıralama faktörlerin birbirine üstünlüğüne göre değil ampirik çalışmalarda kullanılma sıklığına göredir (Arslan, 2019).

1.2.1. Yurtiçi ve yurtdışı gelir düzeyleri (dış ticaret haddi)

Dış ticaretin talep yönlü faktörleri arasında dış ticaret haddi belirleyici bir rol oynamaktadır. Gelirlerin artması tüketim artışına yol açarken hem ulusal hem de yabancı mallarda talep artışı meydana gelir. Bu nedenle, ülkenin dış ticaret bileşenlerindeki değişiklikler, gelir seviyesine bağlıdır. Literatürde "ithalat fonksiyonu" olarak adlandırılan kavram ile yurtiçi gelirler ve ithalat arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır (F. Yücel, 2006: 5).

1.2.2. Göreli ya da oransal fiyatlar

Görelî fiyatlar, bir malın fiyatının başka bir malın fiyatına karşılaştırılmasıyla elde edilen oranlardır. Örneğın, gıda fiyatları ile diğér malların fiyatları arasındaki değışimleri inceleyerek, gıda fiyatlarının diğér mallara göre artıp azalmalarını ya da sabit kalmalarını takip etmek mümkündür. Bu, tüketicilerin satın alma tercihlerindeki değışimleri anlamak için önemli bir gösterge olarak kullanılabilir (Soybilgen, 2019: 2).

1.2.3. Döviz kuru oynaklığı

Döviz kuru oynaklığı, uluslararası mal ve finansal varlık piyasalarındaki işlemlerde belirsizlik olarak tanımlanmaktadır. Ayrıca, ekonomideki para arzı, faiz oranları ve gelirlerdeki değışiklikler hakkındaki beklentileri yansıtmaktadır (Ünlü, 2016:).

1.2.4. Ticaret reformları

Ticaret reformları, ülkelerin dünya piyasalarına dahil olmak için dış ticaretiyle ilgili bazı politikalarının değıştirilmesini ifade eder. Dış ticaret reformlarıyla bir ülke, dış piyasalara kolayca erişebilmekle beraber ihracat ve ithalat açısından büyük fırsatlar elde edebilir (F. Yücel, 2006: 52).

1.2.5. Para ve mali politika araçları

Para politikası araçları para arzı ve faiz haddini ifade ederken, mali politikası araçları ise, kamu harcamaları ve vergileri ifade eder.

1.2.6. Ar-Ge faaliyetleri

Ar-Ge Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanunu'nda tanımlandığı üzere, insanı, kültürel ve toplumsal bilginin artışıyla yeni süreçler, sistemler ve yazılım dahil olmak üzere yeni uygulamalar tasarlamak için yapılan yaratıcı ve yenilikçi çalışmaların sistemli bir şekilde yürütülmesidir (<https://Ariteknokent.Com.Tr/> Erişim Tarihi: 2023).

1.2.7. Firma düzeyindeki faktörler

Son yıllarda yapılan araştırmalara göre, ihracatın belirleyicileriyle ilgili literatürde, firmaların yurtiçi pazarlara yoğunlaşması ve ihracat piyasalarına girme özellikleri gibi firma düzeyi özelliklerinin önemli olduğunu göstermektedir. Firmanın nispi verimliliği ve ihracattan elde edeceği yüksek getiri de diğer önemli faktörler arasında yer almaktadır. İhracat piyasasına giriş, işgücündeki beceri ve ücret düzeyi, teknolojik yaratıcılık, sabit maliyetler ve değişim hızı gibi faktörlerle de ilişkilendirilmektedir (Yücel, 2006: 53).

1.2.8. Dünya ekonomisindeki faktörler

Bir ülkenin küresel piyasalarda iş döngülerinin etkisi, özellikle önemli sanayileşmiş ekonomilerde, dünya piyasasından gerçekleştirdiği dış ticaret payı ve yapısına bağlıdır. Dünya ile yapılan ticaretteki ihracat hedefleri ve mal bileşimleri, ülkelerin dış ticaretinin gelişimini etkileyen temel unsurlar olarak kabul edilir. Eğer yükselen ekonomilerin ihracat oranları, gelişmiş piyasalardan daha yüksekse, bu durum sanayileşmiş ülkelerin ihracat performansının düşmesine neden olabilir (Yücel, 2006: 54).

1.3. Dış Ticaret Politikası ve Araçları

Dış ticaret politikası, devletlerin ihracat miktarını artırmak ve ithalat miktarını kısıtlamak amacıyla Uluslararası ticaret İşlemlerine ilişkin düzenlemelerin gerçekleştirilmesi için almış oldukları tedbirlere dış ticaret politikaları olarak ifade edilmektedir. İthalatı kısıtlamada kullanılan politikaları genellikle gümrük tarifeleri ve kotları olarak tanımlanmaktadır. İhracatı özendirici politikalar olarak uygulanan politika ise Sübvansiyonlardır. Ancak ülkelerin dış ticaret politikaları farklı olabilir. Her devlet kendi siyasi ve ekonomik durumuna ve gücüne göre politikalar yürütmektedir. Devletler ekonomik büyüme ve ekonomik kalkınmasına katkıda bulunmak için dolaylı veya dolaysız bir şekilde dış ticaret politikalarına müdahale edebilmektedirler (Farahmand, 2019: 10-12).

Dış ticaret kavramı tarih öncesi dönemlerde iletişimin başlangıcına dayanmaktadır. O dönemlerde ticaret insanlar arasında mal ve hizmetin alım-satımı mal ve hizmetin takasıyla gerçekleşmekteydi. İlk başta ticaret sadece Ülkelerin sınırları içerisinde insanların ihtiyaç duydukları ürünleri üretip ve üretmediklerini de takas yoluyla gerçekleştirmişlerdir. Para biriminin ortaya çıkmasından buyana, mal ve hizmet alım-satımı devletlerce basılan para birimleriyle gerçekleşmektedir. Ülkeler ekonomilerini geliştirmek için 2. Dünya savaşından bu yana sınır ve sınır ötesi ülkelerle ticarete başlamışlardır. Böylelikle iktisat alanında meydana gelen değişikliklerle birlikte dış ticaretin boyutu da genişlemiştir.

1.3.1. İhracat ve İthalat

Dış ticarete en sık kullanılan ve dış ticaretin temelini oluşturan kavramlar ise İhracat ve ithalat kavramlarıdır.

1.3.1.1. İhracatın Tanımı ve Çeşitleri

İhracat, Ülke içerisinde üretilen mal ve hizmetlerin Ülke dışındaki diğer ülkelere döviz karşılığında satılmasını ifade etmektedir. Başka bir ifade ile ihracat, Bir ülkenin üretilen mal ve hizmetlerini sınır ötesi ülkelere satılması demektir. İhracattan bahsederken ihracatın çeşitlerine aşağıda kısa bir şekilde değinilmiştir (Gürsoy, 2010: 4).

1.3.1.1.1. Özellik Arz Etmeyen İhracat

İhraç etmesi yasaklanmış ve ön izni gerektirmeyen mallar dışında, kayda bağlı olamadan gerçekleşen ihracata denir (Bağrıaçık, 2003: 214).

Örneğin, bir ülke, dünya genelinde standart bir ürün olan pirinçlerin üretiminde uzmanlaşmıştır. Diğer ülkeler de bu pirinçleri ithal ederler çünkü bu ürünler ülkelerinde üretilen pirinçlere kıyasla daha kaliteli ve uygun fiyatlıdır. Bu durumda, bu ülkenin pirinçlerinin ihracatı özellik arz etmeyen ihracat örneği olarak kabul edilebilir.

1.3.1.1.2. Kayda Bağlı İhracat

Bir ülkenin ihracat listesinde yasal olarak yer alan tüm ürünlerin ihracatını ifade eder. Bu tür ihracatlar, ülkelerin belirlediği ihracat politikaları ve yönetmeliklerine uygun olarak gerçekleştirilir (Yılmaz, 2023: 56). Örneğin, lke A'nın ihracat listesinde yer alan tüm malların belirli bir kayıt ve izin sürecinden geçerek ihracatının yapılması, kayda bağlı ihracat olarak tanımlanabilir. Bu süreç, ihracatın kontrol altında tutulmasını ve ilgili düzenlemelerin takip edilmesinin sağlanması yardım olur.

1.3.1.1.3. n İzne Bağlı İhracat

İhracatta, belirli ürünlerin ihracatı, devletlerarası anlaşmalar, yasal düzenlemeler, kararnameler ve diğer ilgili mevzuatlar uyarınca yasal izne tabi tutulur. Bu rnlerin ihracatı, ilgili makamların önceden vermiş olduğu izinlere göre gerçekleştirilmesini ifade eder (Kaya, 2009: 21). Örneğin, Türkiye'de bazı stratejik ürünlerin ihracatı, Bakanlar Kurulu Kararı ve ilgili mevzuat uyarınca özel izne tabidir. Bu rnlerin ihracatı için öncelikle ilgili kurumların belirlediği şartlar sağlanmalı ve izin alınmalıdır. Bu nedenle, bu ürünlerin ihracatı kayda bağlıdır ve belirli yasal düzenlemelere tabidir.

1.3.1.1.4. Geçici ihracat

Bir ülkenin belirli bir süre içerisinde malların gümrükten çıkarılmasını veya ihraç edilmesini ifade etmektedir (E. Yücel, 2014: 4). Eğer rnek verecek olursak Afganistan'ın devleti eski rejiminden Taliban rejimine geçim sürecinde bazı malların belli bir süre içerisinde sınırlar dışında tutulmaktaydı. Taliban ülkeyi tam olarak devraldıktan sonra o mallar ülkeye geri alındı ve bazıları hala sınır dışında beklemektedir. Bunun yansıra Afganistan az gelişmiş ülkelerden biri olduğu için ülkedeki teknolojik makinelerin arızalanması durumunda, yurt içinde tamir edebilecek tamircinin bulunmaması ve daha yüksek maliyete tamir edilmesi veya gerekli olan parçaların bulunmaması için genellikle yurtdışına gönderilmekte, bir süre sonra geri gelmesi gelmektedir.

1.3.1.1.5. Bedelsiz ihracat

Malın gönderilen ülke tarafından herhangi bir ödeme yapılmaksızın o ülkeye gönderilmesini ifade etmektedir (E. Yücel, 2014: 10). Mesela Afganistan'dan el dokumu halı, susam gibi ürünlerin tanıtım amaçlı ve hediye olarak getirilmesi ve insani yardımlar da buna dahildir.

1.3.1.1.6. Serbest Bölgelere Yapılacak İhracat

Bu ihracat türü, herhangi bir ülkenin sınırları içerisinde yer almadan bulunduğu coğrafi alanlarını ifade etmektedir. Bundan dolayı gerçekleşen ihracatla ilgili herhangi bir hukuki ve idari işlemler uygulanamaz veya bazen uygulanabilir (Bağcıoğlu, 2020: 2). Örneğin, bir Türk firması tarafından üretilen ve Türkiye'nin bir serbest bölgesinde depolanan cep telefonlarının, Avrupa Birliği üyesi bir ülkeye doğrudan ihraç edilmesi. Bu durumda, ihracat işlemi Türkiye'de gerçekleşse de ürünlerin doğrudan serbest bölgeden AB üyesi ülkeye gönderilmesi nedeniyle, ihracat işlemi herhangi bir ülke sınırında gerçekleşmez ve dolayısıyla herhangi bir hukuki veya idari işlem uygulanamaz.

1.3.1.1.7. Transit İhracat

Bir malın başka bir ülkenin serbest bölgede bulunan firmadan veya depodan satın alındıktan sonra o malı herhangi bir ülke üzerinde transit şekilde ve doğrudan yurtdışına serbest bir bölgede bulunan bir şirkete satılması anlamına gelmektedir (Bağcıoğlu, 2020). Örneğin, bir ülke üzerinden başka bir ülkeye mal taşıyan bir aracın bu sırada malın geçici olarak ihracatını yapması transit ihracat olarak adlandırılır. Bu sayede mal, aracın geçiş yaptığı ülkenin gümrük işlemlerinden geçmek zorunda kalmadan hedef ülkeye ulaşabilir.

1.3.1.1.8. Kredili İhracat

İki veya çok taraflı kredi anlaşmalar dışında kalan, ihracat karşılığını para değerini kurmak maksadıyla belirlenen süreden daha uzun döneme tabi olacak şekilde gerçekleşmesini mümkün kılan bir ihracat çeşididir (Polat, 2023: 1). Örnek olarak, bir Türk şirketi, yurt dışındaki bir müşterisine mal satışı yaparken, müşteri bu

malın karşılığını belirli bir süre sonra ödeyeceğini taahhüt eder. Bu şekilde gerçekleştirilen ihracata kredili ihracat denir.

1.3.1.1.9. Ticari Kiralama Yoluyla Yapılacak İhracat

Bu tür ihracatta, bir malın belli bir bedel karşılığında belirli bir zaman delimi içerisinde, o malın yurtdışında çıkarılmasını ifade etmektedir (Polat, 2023). Örneğin, bir Türk şirketi, bir yabancı şirketten bir inşaat makinesi kiralayarak, bu makineyi yurt dışına çıkararak kullanabilir ve belirlenen kiralama süresi sonunda yine yabancı şirkete geri iade edebilir. Bu süreçte yapılan işlem, ticari kiralama yoluyla yapılan ihracat olarak adlandırılır.

1.3.1.1.10. Bağlı Muamele veya Takas Yoluyla Yapılacak İhracat

Bu tür ihracatta, ihracı edilen malın karşılığı yerine az bile olsa ihraç edilen ülkelerden mal, hizmet ve teknoloji transferiyle gerçekleştirildiği veya karşılıklı ticaret de diyebiliriz. Örnek olarak bir ülke tarafından ihraç edilen ürünlerin, başka bir ülkeden ithal edilen ürünlerle takas edilmesi gösterilebilir (E. Yücel, 2014: 9). Örneğin, bir ülke pamuk ihraç ederken, başka bir ülkeden ithal ettiği mısır veya buğdayla takas yapabilir. Bu şekilde ihracat, para kullanımını gerektirmeden gerçekleşir.

1.3.1.2. İthalatın tanımı ve Çeşitleri

Ülkelerin birbirinden mal ve hizmet temin etmesini ifade eder. Başka bir ifadeyle bir ülkenin kanuna göre belli malların resmi evrak ve izinlerle gümrük ödemesini yaparak o malın kendi ülkesine nakil edilmesini ifade eder. İthalat ihracat ile birlikte bir ülkenin dış ticaretini belirlemektedir (<https://www.coursehero.com/>, 2023) İthalat yabancı ülkelerde üretilen malların yurtiçi tüketiciler tarafında satın alınmasını ifade eder. Kısacası ithalat dış alımların toplamını ifade etmektedir. İhracatın çeşitleri aşağıdaki gibidir (Köksal, 2016: 11). Dış ticaretin temel kurallarından biri diğeri de ithalattır, ülkelerin ekonomileri üzerinde pozitif ve negatif etkileri daima tartışma konusu olmaktadır. Uluslararası ticarete, ithalat istihdamı artırmadığı gibi ithalata konu olan ülkeleri dış rekabete karşı daima güçsüz bırakır.

Ancak yurtiçinde bulunmayan hammadde veya yurtiçinde kaliteli ve daha ucuza üretilmeyen mallar ve hizmetler için ithal yoluna giderek iç piyasa talebini karşılayabilmektedir.

1.3.1.2.1. Bedelli İthalat

Malın alındığı ülkede ödemesi yapılır. Yani hangi ülkeden mal alındıysa o ülkede ödemesi de yapılır. Örneğin, bir Türk firması, Çin'den mal almak için bedelli ithalat yapabilir. Mal bedeli, Çin'deki tedarikçiye ödeneceği gibi ithalat işlemleri için gerekli olan vergiler ve diğer masraflar da Çin'de ödenebilir (<https://studylibtr.com/> Erişim Tarihi: 2023).

1.3.1.2.2. Bedelsiz İthalat

Bir ülke para, mal ve hizmet karşılığında yurtdışından mal ve hizmeti satın alıp ülke gümrüğünden yurtiçine sokulmasını ifade etmektedir (Köksal, 2016: 12). Örneğin, bir şirketin yurt dışından ithal ettiği bazı yedek parçaları, garanti kapsamında bedelsiz olarak alması gibi bir durum gösterilebilir. Bu durumda yedek parçaların ithal edilmesi, şirketin yurt içindeki faaliyetlerini sürdürebilmesi için gerekli bir adımdır. Ancak bedelsiz olduğu için bu ithalatın bir karşılığı yoktur.

1.3.1.2.3. Geçici İthalat

Yurtdışından ülkeye giren malların, serbest bir şekilde dolaşmadan, kısmen veya tam olarak gümrük vergi ödemelerinden muaf olup ve dış ticaret politikalarına tabi olmayan, gümrük sınırlarında belli bir zaman içerisinde kalmasını ifade eder. Örneğin bir Türk şirketi, yurtdışındaki bir fuara katılmak için kendi ülkesinden geçici olarak bir ürününü yurt dışına götürmek istediğinde, geçici ithalat yoluyla bunu gerçekleştirebilir. Bu sayede, ürün yurt dışında sergilenirken gümrük vergisi ödenmeden, belirli bir süre için ülkeye geri getirilir.

1.3.2. Gümrük Vergileri

Gümrük vergileri, gümrük mevzuatı uyarınca ithal edilen veya ihraç edilen eşyalardan tahakkuk eden ve Gümrük idareleri tarafından tahsil edilen vergileri ifade

eder. Bu vergiler, ithalat ve ihracat işlemleri sırasında eşyalara uygulanan vergiler olarak da tanımlanabilir. Türkiye'ye ithal edilen bir mal için ödenen vergiler de gümrük vergileri kapsamında değerlendirilir. Gümrük vergileri, ithalat veya ihracat edilen ürünlerin değerine, miktarına, cinsine ve menşe ülkesine göre değişen oranlarda hesaplanır. Bu oranlar, her ülkenin kendi gümrük tarife sistemine göre belirlenir ve genellikle vergilendirme kategorilerine göre farklılaşır. Vergilendirme kategorileri, ürünlerin ne kadar gümrük vergisi ödeyeceğini belirleyen birtakım faktörlere dayanarak belirlenir (<https://www.kizilkaya.com.tr/> Erişim Tarihi: 2023).

1.3.3. Ticaret Antlaşmaları

Serbest ticaret anlaşmaları (STA), dış ticaret araçlarından biri olup, iki ülke arasında imzalanan anlaşmalar olup, taraflar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkileri geliştirerek serbest ticareti teşvik etmeyi amaçlamaktadır. Bu anlaşmalar, ithalat ve ihracat için vergi indirimleri, kotaların kaldırılması ve diğer ticari engellerin azaltılması gibi ticarete kolaylıklar sağlar (<https://www.rekabet.gov.tr/> Erişim Tarihi: 2023).

1.3.4. Finansal Araçlar

İşletmelerin finansal durumlarını güçlendirmek için kullandıkları araçlar finansal araçlar olarak adlandırılır. Bu araçlar, bir işletmenin finansal varlıklarının artmasına veya bir başka işletmenin finansal yükümlülüklerinin azalmasına neden olan sözleşmelerdir. Ayrıca özkaynak araçları da finansal araçlar kapsamında yer almaktadır. Finansal araçlar, bir işletmenin veya bireyin finansal varlıklarının veya yükümlülüklerinin artmasına neden olan sözleşmelerdir. Fon sistemleri gibi yatırım araçlarına dahil olanlar, fonları devrederken karşılığında finansal araçlar alırlar. Finansal araçlar, çeşitli özelliklere göre farklı türlerde düzenlenebilir, örneğin doğrudan ve dolaylı finansal araçlar olarak ayrabiliriz. Dolaylı finansal araçlar, birikim sahiplerinin haklarını ve alacaklarını gösteren belgelerdir (Sevinç, 2001: 3).

1.3.5. Lojistik Araçlar

Lojistik, mal ve hizmetlerin tüm süreçlerini kapsayan bir faaliyetler bütünüdür. Bu süreçler arasında satın alma, ithalat, ihracat, depolama, elleçleme, stok kontrolü, nakliye ve araç-kargo takibi gibi faaliyetler yer alır. Satın alma aşamasında tedarikçilerle ilişki kurularak mal ve hizmetler temin edilirken, ithalat ve ihracat süreçleri uluslararası ticareti destekler. Depolama ve elleçleme, ürünlerin geçici olarak saklandığı ve işlendiği aşamalardır. Stok kontrolü ise malzemelerin miktarını ve zamanını yöneterek envanterin optimum düzeyde tutulmasını sağlar. Nakliye ve araç-kargo takibi ise mal ve hizmetlerin taşınmasını izler ve lojistik sürecinin etkin bir şekilde gerçekleşmesini sağlar. Tüm bu faaliyetlerin koordinasyonu, mal ve hizmetlerin verimli bir şekilde hareket etmesini ve müşteri taleplerinin zamanında karşılanmasını sağlar (Polat, 2023).

1.3.6. Uluslararası Standartlar

Uluslararası standartlar, ürünlerin ve hizmetlerin amacına uygunluğunu, kıyaslanabilirliğini ve rekabet edebilirliğini sağlayan kurallar ve yönergelerdir. ISO tarafından belirlenen bu standartlar, çeşitli sektörlerde kullanılır ve ürünlerin kalitesini artırır, güvenliğini sağlar. Aynı zamanda, ticaretin kolaylaştırılmasına yardımcı olur ve uluslararası pazarda uyum sağlar. Standartlar, yenilikçiliği teşvik eder, endüstriyel gelişmeyi destekler ve tüketicilerin güvenilir ürünlere erişimini sağlar. Genel olarak, uluslararası standartlar, küresel bir perspektifle işleyen ve iş birliğini teşvik eden önemli bir yönlendirici rol oynar (<https://www.internationalegg.com/> Erişim Tarihi: 2023).

1.4. Ekonomik Büyüme

Ülkelerin ana hedeflerinden biri, ekonomik büyümeyi gerçekleştirmektir. Ekonomik büyüme, doğal kaynaklar, iş gücü, sermaye birikimi ve teknolojik ilerleme gibi faktörlerin katkısıyla gerçekleşir. Bu başlıklar altında, büyüme kavramı ve büyüme ile ilgili kuramsal tartışmalara odaklanılacaktır.

1.4.1. Ekonomik Büyüme Tanımı

Ekonomik büyüme, bir ülkenin GSYİH'daki artışı ifade eder. Başka bir deyişle, bir toplumun belirli bir dönemde üretim ve tüketiminde niceliksel ve niteliksel olarak artışı ifade etmektedir. Bu artış, ekonomideki mal ve hizmetlerin miktarında ve kalitesinde gözle görülür bir yükselişi temsil etmektedir (Roser, 2023). Ekonomik büyüme, genel olarak Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYİH) veya Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH) gibi ölçütlerle değerlendirilir. GSYİH veya GSMH, bir ülkenin veya bölgenin belirli bir zaman diliminde ürettiği mal ve hizmetlerin toplam değerini temsil ederken ekonomik büyüme ise, bu ölçütlerdeki artışı ifade etmektedir. Yani ekonominin üretim ve gelir açısından büyümesini gösterir. Ekonomik büyüme, bir ekonominin genişlemesi ve daha fazla mal ve hizmetin üretmesini ifade etmektedir. Peterson'a göre, ekonomik büyüme toplumun kabiliyetlerinin artmasıyla birlikte ülkenin ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlerin üretiminde meydana gelen artışı ifade etmektedir. Ülger ise büyümeyi iktisadi olarak kişi başına düşen yıllık gelirin sürekli bir şekilde artması olarak ifade edilmektedir. Ekonomik büyüme, toplumun refah düzeyini ve Yaşam kalitesini yükseltme potansiyeline sahiptir. Bu büyüme, eğitim, teknolojik ilerlemeler ve üretkenlik artışı gibi faktörlerle desteklenmektedir (Arslan, 2019: 6).

Bir ekonominin başarılı olarak kabul edilebilmesi için bu iki önemli özelliğinin bulunması gerekmektedir. İlk olarak, gerçekleşen reel hasılanın potansiyel reel hasıladan belirgin bir sapma göstermemesi gerekmektedir. İkincisi, potansiyel reel hasılanın yüksek bir büyüme hızına sahip olması gerekmektedir. Bu, ekonominin uzun dönemde sürekli olarak genişlemesini ve gelişmesini sağlamaktadır. Potansiyel reel hasıla büyüme hızının tespit edilmesi, büyüme teorisi mevzusunu oluştururken, gerçekleşen reel hasılanın potansiyel reel hasılaya oranının belirlenmesi ise devresel dalgalanma Kuramları (makroekonomik istikrar kuramları) mevzusunu oluşturmaktadır. Genel olarak, bir ekonominin kısa vadeli dalgalanmaları hafifletmek yerine yapısal değişikliklerle uzun vadeli büyümeyi sağlamanın daha önemli olduğu yaygın bir kabuldür (Uysal, 2013:11). Ekonomik büyüme, mal ve hizmet üretme kapasitesinin artmasını ifade etmektedir. Zaman akışıyla birlikte ülkelerin üretim

faktörlerinin artması ve teknolojik gelişmeler aracılığıyla ekonominin üretim kapasitesi artar ve daha fazla mal ve hizmetin üretilmesine imkân sağlar (Tümay, 2009: 24).

Ekonomik büyüme oranı iki ayrı yöntemle değerlendirilebilir. İlki, ülkelerin toplam reel GSYİH'sindeki artış oranının yüzdesi olarak ölçülür. Diğer bir yöntem ise bireylerin kişi başına düşen reel gelirindeki artışın yüzdesidir. 1990'lardan günümüze kadar, ekonomik büyümeyi ölçmek için daha yaygın bir yöntem olarak toplam reel GSYİH'deki yüzde artışına dayalı olarak başvurulmaktadır (Fuad, 2022:24). Ekonomik büyüme kavramı uzun dönemli ve kesintisiz bir üretim artışını amaçlamakla birlikte tam istihdamda bulunan bir ekonominin veya bir ülkenin kaynaklarının miktarındaki artış ölçüsünde daha fazla miktarda üretim yapabildiğini diğer ifade ile sürekli artışını ifade etmektedir. Aynı zamanda kısa vadede üretim miktarındaki artışı da ekonomik büyüme diyebiliriz. Fakat bu pek mümkün görünmeyen bir husustur. Gelişmekte olan ülkelerin amacı ekonomik kalkınmayken gelişmiş ülkelerin amacı ise Ekonomik büyümedir. Bundan sebep ekonomik büyüme aynı zamanda ekonomik kalkınmayı içinde barındırır.

Ekonomideki büyüme, fiziksel sermaye, insan sermayesi, iş gücü ve teknolojik ilerleme gibi faktörlerin işbirliğiyle ortaya çıkan bir husustur. Bu faktörler, ekonomik üretimi artırmak için önemli bir role oynamaktadır. İş gücünün sayısının ve kalitesinin artması, insanların elde edebileceği kaynakları ve emeği, sermayeyi ve hammaddeyi birleştirmek için kullanabilecekleri yöntemleri artırır. Bu faktörlerin birlikte çalışması, daha yüksek seviyede ekonomik üretimi beraberinde getirir. Günümüzde, ekonomik büyüme sadece mal ve hizmetlerin artışı anlamına gelmez. Aynı zamanda sürdürülebilirlik, sosyal eşitlik ve çevresel faktörlerle de uyumlu olmalıdır. Ekonomik büyüme, gelir düzeylerinin yükselmesine, işsizlik oranlarının azalmasına, insanların yaşam standartlarının iyileşmesine ve toplumun refahının artmasına katkıda bulunur (Yönten, 2022: 34).

1.4.2. Ekonomik büyümenin Belirleyicileri

Ekonomik Büyümenin temel belirleyicileri, arz ve talep arasındaki kaynakların varlığı ve etkin kullanımıyla ilişkilendirilebilir. Nüfus oranındaki artışa bağlı olarak, üretimde hem miktar hem de kalite açısından daha büyük bir artış gerekmektedir. Gerçek büyüme, yaşam standartlarının yükselmesi olarak kabul edilmekte olup, bu durum ekonomik kalkınmayı da beraberinde getirir. Ekonomik büyümeyi belirleyen faktörler arasında aşağıdakiler yer almaktadır (Arslan, 2019: 10).

1.4.2.1. Sermaye birikimi

Sermaye birikimi, bir firma veya ülkenin belirli bir dönemde üretebileceği mal ve hizmet toplamını ifade eden bir kavramdır. Bu birikim, sermaye mallarına yönelik artan harcamalar ve sermaye yatırımlarının artmasıyla gerçekleşir. Sermaye birikimi, ekonomik büyüme üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Yatırımlar, ölçek ekonomilerini tetikler ve verimliliği artırırken, yeni teknolojilerin benimsenmesini sağlar. Yüksek ekonomik büyüme için yeni yatırımlar ve istikrar önemlidir. Tasarruf teşvik edilmeli ve finansal sistemin etkinliği artırılmalıdır. Ayrıca, sosyal ve siyasi istikrar sağlanmalı, üretim maliyetleri azaltılmalı ve yatırımlar için kolaylaştırıcı kararlar alınmalıdır. Bu faktörler, ekonomik büyüme seviyesinin artışını destekleyen etkili unsurlardır. Büyüme finansmanı vergiler, sermaye piyasası, iç borçlanma, tasarruflar gibi iç kaynaklardan ve doğrudan yabancı sermaye, portföy yatırımları gibi dış kaynaklardan sağlanır (Emek Aslı, 2016: 15). Başka bir deyişle sermaye birikimi, yatırımlar veya karlardan varlıkların artması anlamına gelir ve kapitalist bir ekonominin temel yapı taşlarından biridir. Hedef, başlangıçtaki bir yatırımın değerini artırmaktır ve bunu değer artışı, kira geliri, sermaye kazancı veya faiz yoluyla elde etmek mümkündür. Sermaye birikimi, kazanılan karların ve biriktirilen tasarrufların yatırımlara yönlendirilerek mevcut varlıkların büyümesini sağlar. Bu büyüme, üretimi artırmak için fiziksel mal alımları, Ar-Ge'ye yatırım, finansal varlıklara yatırım yapma ve değeri zamanla artan fiziksel varlıklara yatırım gibi çeşitli şekillerde gerçekleşir. Ayrıca, sermaye birikimi sadece para harcamasıyla sınırlı değildir; daha etkili

organizasyon gibi basit yöntemlerle de sağlanabilir. Bu nedenle, sermaye birikimi, ekonomik büyüme için kritik bir faktördür (Alıcıa, 2021: 3).

1.4.2.2. Nüfus ve işgücü artışı

Büyümenin belirleyicilerinden biri de nüfus ve işgücünün artışıdır. Nüfus artışı, bir ülkenin potansiyel işgücünü ve tüketici kitlesini genişletirken, işgücü artışı da üretim kapasitesini ve ekonomik faaliyetleri etkiler. İşgücü artışıyla birlikte daha fazla insanın iş gücüne katılımı, üretim miktarını artırabilir ve ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Thomas R. Malthus'a göre, ekonomideki reel hasıla toprak ve işgücü faktörlerine bağlı olduğunu öne sürmüştür. O, toprak miktarının sabit olduğunu varsayarak, reel hasılanın miktarının nüfus artışına bağlı olarak artacağını ileri sürmüştür. Bu teori, kaynakların sınırlı olduğu bir ekonomik sistemin nüfus büyümesiyle sınırlı bir büyümeye sahip olabileceği fikrini desteklemektedir (Aksu, 2018: 47). Nüfus artışının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi tartışmalı bir konudur. Çin ve Hindistan gibi yüksek nüfusa sahip olan ülkelerin ekonomik gelişmişlik sıralamasında üst sıralarda yer almaları, nüfusun potansiyel bir avantajı olduğunu düşündürülebilir. Ancak, gelişmiş ülkelerin daha yüksek gelir düzeylerine ve nitelikli iş gücüne sahip olmaları, ekonomik büyüme açısından nüfusun kalitesinin de önemli olduğunu göstermektedir. Nitelikli iş gücü, inovasyon, teknolojik gelişme ve üretkenlik artışı gibi unsurlara katkıda bulunarak ekonomik büyümeyi destekleyebilir. Bu nedenle, nüfus artışının ekonomik gelişme üzerindeki etkisi, nüfusun kalitesi ve insan kaynaklarının niteliği gibi faktörlerin yanı sıra diğer ekonomik, sosyal ve politik faktörlerle birlikte ele alınmalıdır.

1.4.2.3. Teknolojik Gelişme

Teknoloji, günümüzde ekonomik büyümenin en önemli etkenlerinden biridir. Mal veya hizmet üretiminde gerekli bilgi, organizasyon ve üretim tekniklerinin tümü olarak tanımlanan teknoloji, üretim maliyetlerini azaltır, verimliliği artırır ve rekabet avantajları sağlar. Ayrıca teknoloji transferi, ekonomik değeri artırırken, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bilim ve teknolojiye odaklanarak daha az kaynak kullanarak kaliteli mal ve hizmet üretmeye çalışırlar. Toplumların kültürel, ekonomik ve siyasi

yapılarını etkileyen teknolojik değişimler, ekonomik büyüme analizinde giderek daha fazla önem kazanmaktadır. Kısacası, teknolojik gelişme, ekonomik büyümeyi destekleyen ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlayan bir faktördür (Farahmand, 2019: 15). Günümüzde baktığımızda yüksek teknolojiye sahip olan ülkeler, gelişmiş ülkelerin başında yer almaktadır. Bu sebepten dolayı teknoloji ekonomik büyüme hayati bir rol üstlenmektedir.

1.4.2.4. Doğal kaynaklar

Ekonomik büyümenin temel belirleyicilerinden bir diğeri ise, Doğal kaynaklardır. Doğal kaynakların diğer ekonomik mallardan farklı olarak doğada bulunmaları sebebiyle yüksek kar potansiyeline sahiptirler. Ekonomik bir kazanç oluşturmanın yanı sıra, doğal kaynaklar mekân, zaman, şekil ve mülkiyet faydasıyla ekonomiye daha yüksek katma değer kazandırma potansiyeline sahiptir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde doğal kaynaklar, ekonomik refahın ve kalkınmanın atmasında, yoksulluğun azaltılmasının sağlanmasında ve sürdürülebilir büyümenin gerçekleştirilmesinde kritik bir rol oynamaktadır. Bu büyük olumlu etkinin elde edilebilmesi için yenilenebilir kaynakların enerji üretiminde artan oranda kullanılması, insan sermayesi, iyi yönetim ve uygun finansman olanaklarının sağlanması da gerekmektedir. Bu önlemler doğrultusunda, doğal kaynaklar ülke ekonomileri üzerinde olumlu bir etki yaratmaya devam etmektedir (Çınar, 2015:173).

1.4.3. Ekonomik Büyümenin Teorik Yaklaşımları

Ekonomik büyüme konusu, ekonomik düşüncenin önemli bir araştırma alanıdır ve birçok teorik yaklaşım içermektedir. Bu teorik yaklaşımlar, ekonomik büyümeyi açıklamak, nedenlerini anlamak ve politika önerileri sunmak için geliştirilmiştir. İnsanlık tarihinden itibaren, insanlar ekonomik faaliyetlerde bulunarak geçimlerini sağlamaktadır. Bu süreçte, insanlar daha rasyonel bir şekilde bu faaliyetleri yürütebilmek için farklı görüşleri ortaya atmış ve bu görüşler teorik düzeyde geliştirilmiştir. Farklı dönemlere ait çeşitli teoriler ve iktisadi düşünceler ortaya çıkmıştır. Bu düşünürler, bir ülkenin ekonomik büyümesinde hangi faktörlerin daha belirleyici rol oynadığını, kendi teorik çerçeveleri içinde anlatmaya çalışmışlardır.

Aşağıda ekonomik ekollerin ekonomik büyümeyle ilgili ortaya attığı teorilerin sırasıyla açıklamaya alınmıştır.

1.4.3.1. Merkantilistler

Merkantilizm, ekonomik ekollerin büyüme ile ilgili teorileri ilk ortaya atan okulların sıralamasında birinci sırada yer almaktadır. Bu düşünce okulu 15. ile 18. yüzyıllar arasında ekonomi dalında teoriler ortaya atarak aktif bir şekilde rol oynamıştır. Bu okul, kıymetli madenlerin elde edilmesini ve ticaretin belirli kurallara uygun şekilde yürütülmesini amaçlar. Kıymetli madenler, zenginliğin temel ölçütü olarak kabul edilir ve devletin bu madenlere sahip olması gerektiği savunmaktadırlar. Devletin ekonomik politikası, kıymetli madenleri elde etmeyi hedefler. Merkantilistler zenginliğin artması, değerli varlıkların (madenlerin) artışına bağlı olduğunu öne sürmüşlerdir. Onlara göre devlet, dış ticaretin yönlendiricisi olarak önemli bir rol oynar. Ülkelerin zenginliği, mevcut değerli varlıkların ve paranın miktarının artmasıyla ilişkili olduğunu söylerler. Merkantilistlere göre devletin görevi, kıymetli madenlerin yurt dışına çıkışını engellemektir. Bu nedenle, devlet ithalatı azaltıcı ve ihracatı artırıcı politikaları benimsemesi gerektiğini söylemişlerdir (Özsağır, 2018:1).

Merkantilizm, devlet yönetiminin temelinde yer alan bir yaklaşımdır. Dış ticaret, hazinenin büyümesi için kritik bir faktör olduğunu ve ihracatın ithalattan fazla olması gerektiğini hedefler. Merkantilizmin üç temel prensipleri vardır. İlki, güçlü devlet, ikincisi, kıymetli madenlere sahip olma arzusu ve son olarak ise, dış ticaretin gerekliliği ve önündeki engellerin kaldırılması gerekliliğini vurgularlar (<https://ekodialog.com/> Erişim Tarihi: 2023).

1.4.3.2. Fizyokratlar

Merkantilist politikalar uzun bir süre boyunca uygulanmış olup zamanla eleştirilere tabi tutulmuştur. Merkantilizm, tek taraflı bir yaklaşımı ifade etmektedir. Bir ülkenin zenginliği sadece altın ve gümüş miktarıyla ölçülmesi, tarım sektörünün ihmal edilerek sanayi sektörüne öncelik verilmesi; devletin altın akışını teşvik etmek ve çıkışını engellemek amacıyla ekonominin her alanına müdahale etmesi, gelişmekte olan sanayiye kısıtlamış ve yeni düşüncelerin ortaya çıkmasını teşvik etmiştir.

Fizyokratlar, merkantilistlerin politikalarına bir reaksiyon olarak 1750 yılında Fransa’da ortaya çıkmıştır. Bu doktrin devletin ekonomiye müdahale etmemesi gerektiğini savunur. Fizyokrazi yununca bir kelime olup ve “doğa yasası” anlamına gelmektedir. Fizyokratlara göre, ilahi bir irade tarafından kurulan evrensel ve nihai olarak mükemmel olduğuna inanılan doğal bir düzenin var olduğu inanmaktadırlar (Ekonomik Büyüme, 2023). Fizyokratlar, değerli madenlerin (altın, gümüş) Merkantilistlerin vurguladığı şekilde zenginlik ve büyümenin kaynağı olmadığına inanarak, doğaya yani tarıma odaklanmışlardır. Fizyokratlar, ülkenin zenginleşmesi ve ekonomik büyümenin sadece toprağa dayandığını savunup İşgücüne önem vermemişlerdir. Buna ek olarak, Fizyokratlar, iktisadi faaliyetlerin doğal bir düzenle gerçekleştirildiği için devletin ekonomik faaliyetlere müdahale etmemesi gerektiğini savunmuşlardır. Evren hem fiziksel hem de toplumsal açıdan düzenlenmiş bir yapıya sahiptir. Bireylerin refahlarını artırmak için bu doğal düzene uyum sağlamaları gerekmektedir. Bireyler, kendilerinden daha yüksek bir ilahi güç tarafından belirlenen çerçevede yaşamalı ve davranışlarını bu doğrultuda şekillendirmeleri gerektiğini savunmaktadır (Farahmand, 2019:18).

1.4.3.3. Klasik Büyüme teorileri

Ekonomik büyüme ile ilgili ilk teorinin ortaya çıkışı, merkantilistlerin öncülük ettiği bir döneme dayanmaktadır. Merkantilistler, ekonomik büyümeyi teşvik etmek için dış ticarete odaklanmış ve ulusal zenginliğin artırılmasıyla ekonomik büyümenin gerçekleştirilebileceğini savunmuşlardır. Bu erken dönem teorisi, ticaret fazlasının önemini vurgulamış ve devletin ekonomiyi düzenleyici rolünü öne çıkarmıştır.

Ardından da bu teoriye karşı çıkan ve eleştirel bir yaklaşım sergileyen bir başka ekonomik düşünce akımı ise fizyokratlar tarafından temsil edilmiştir. Fizyokratlar, tarımın ekonomik büyüme için temel unsur olduğunu savunmuşlardır. Onlara göre, toprak sahiplerinin tarımsal üretim üzerindeki kontrolü, ekonomik büyümenin ana kaynağıdır ve toplumun geri kalanının üretim sürecine katkıda bulunması gerektiğini savunmuştur.

Bu iki ekol arasındaki tartışmalar ve eleştiriler, ilerleyen dönemlerde klasik büyüme teorilerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Klasik iktisatçılar, ekonomik büyüme fenomenini daha kapsamlı bir şekilde analiz etmişlerdir. Adam Smith, David Ricardo ve John Stuart Mill gibi önemli klasik iktisatçılar, üretim faktörlerinin verimliliği ve sermaye birikimi gibi konular üzerinde odaklanarak ekonomik büyümeyi açıklamaya çalışmışlardır. Aşağıda bazıları sırasıyla açıklamaya çalışılmıştır.

1.4.3.3.1. Adam Smith'in büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı

Adam Smith, Modern iktisadın ve Klasik Ekolün öncülerinden biri olarak tanınır ve "Ulusların Zenginliği" (Wealth of Nations) adlı ünlü eserini 1776 yılında yayımlanan eserinde merkantilizm sistemini eleştirerek dikkat çekmiştir. Smith, Merkantilist yaklaşımına tepki olarak, bir ülkenin zenginliği altın ve gümüş gibi değerli metallere sınırlı olmadığını ileri sürmüştür. Smith, bir ülkenin zenginliği, üretim faaliyetlerinin sonucunda ortaya çıkan mal miktarına bağlı olduğunu, başka bir deyişle, bir ülkenin ekonomik büyümesi ve zenginleşmesi, bir yıl içerisinde üretilen mal miktarındaki artışla ilişkili olduğunu öne sürmüştür. Smith'in vurgusu, üretimin ve mal miktarının ekonomik büyüme için önemli bir faktör olduğu yönündedir. Bu bakış açısı, daha sonraki ekonomik düşünürler tarafından da benimsenmiş ve ekonomik büyüme teorilerine önemli katkılar sağlamıştır (Ünsal, 2016: 39).

Adam Smith'e göre ekonomik büyümeyi tetikleyen temel faktörler sermaye birikimi, iş bölümü ve uzmanlaşmadır. Sermaye birikimi, yatırımların artması ve üretimde kullanılan sermaye malzemesinin artması anlamına gelir. İş bölümü ve uzmanlaşma ise, ekonomik faaliyetlerin farklı kişiler veya kuruluşlar arasında bölüştürülmesi ve her birinin kendi uzmanlık alanında etkin olmasıdır. Bu faktörler, üretkenlik, verimlilik ve yenilikçilik artışını teşvik ederek ekonomik büyümeyi destekler (<https://muratyayinlari.com/> Erişim Tarihi: 2023).

Son olarak, Adam Smith büyüme teorisi, serbest piyasa ekonomilerinde özgür rekabetin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini savunur. Bireylerin çıkarlarını takip

etmesi ve kaynakların etkin kullanımı büyümeyi sağlar. Ancak, sosyal faktörler ve eşitsizlik gibi konular eleştirilere konu olmuştur.

1.4.3.3.2. David Ricardo'nun büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı

Karşılaştırmalı üstünlükler teorisi, David Ricardo tarafından ortaya atılan ve günümüzde serbest ticaret fikrinin temelini oluşturan bir uluslararası iktisat teorisidir. Bu teori, önceden Robert Torrens tarafından "Mukayeseli Masraf Teorisi" olarak sunulmuş, ancak David Ricardo tarafından daha ileri düzeyde geliştirilmiştir (Keçeci, 2021: 1).

David Ricardo'ya göre, Ekonomik büyüme, kendiliğinden ve otomatik olarak gerçekleşen bir olgudur. Ancak ekonomi ilerleyen süreçlerde durgunluğa girebilir. Serbest ticarete David Ricardo'nun karşılaştırmalı üstünlükler teorisi kullanılarak toplam üretim miktarı artırılabilir ve bu sayede nispi büyüme elde edilebilir. Ricardo, adını taşıyan büyüme teorisini oluştururken, ekonomik büyüme sürecinde üretim girdileri arasındaki dağılımı belirleyen kanunları da incelemiştir. (Aksu, 2014: 358). Ricardo'nun büyüme teorisi, Malthus'un nüfus kanunu ve tarımda azalan verim yasasına dayanmaktadır. Ricardo, bu iki temel ilkeyi kullanarak sermaye birikimi ve ekonomik gelişme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Ricardo'nun büyüme teorisinin özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz (Hiç, 1961: 25).

- a) Toprak sabittir; buna karşılık sermaye ve emek arttırılabilir.
- b) Üretim fonksiyonu verimlidir ve teknik olarak sabittir.
- c) Tarımda azalan verim kanunu geçerlidir. Sermaye ve emek miktarının artmasıyla birlikte toplam üretimdeki artış hızı azalır.
- d) Nüfus ticaret seviyesine tabidir. Ücretler arttıkça nüfus da artar.

Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi'ne göre, bir ülkenin diğer ülkeden birden fazla malın üretiminde daha verimli olduğu durumda, daha düşük maliyetle gerçekleştirdiği malda uzmanlaşması gerektiği belirtilir. Ricardo'nun vurguladığı

önemli nokta, uluslararası ticaretin temelinde karşılaştırmalı maliyet avantajlarına dayanan uzmanlaşmanın yattığıdır. Bu şekilde uzmanlaşma, dış ticaretin ve ekonomik büyümenin olumlu bir şekilde etkilenmesini sağlar. Ricardo'nun teorisi, ülkelerin kendi üretim güçlüklerine odaklanarak, ticarete avantajlı oldukları alanlarda uzmanlaşmalarını ve kaynakları daha verimli kullanmalarını önermektedir (Yüksel & Sarıdoğan, 2011: 200).

Ricardo'nun teorisi, uzmanlaşma yoluyla karşılaştırmalı maliyet avantajlarından yararlanmanın dış ticaretin ve büyümenin olumlu bir şekilde etkilenmesini sağladığını gösterir. Uzmanlaşma, kaynakların verimli kullanımını teşvik eder ve uluslararası ticaretin refahı artırıcı etkisini vazgeçilmez kılar.

1.4.3.3. Thomas Robert Malthus'un büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı

Thomas Robert Malthus (1766-1834), İngiliz iktisatçılar arasında önemli bir konuma sahiptir. Ünlü eseri "Nüfus İlkeleri Üzerine Bir Deneme" (1798), sadece ekonomi alanını değil, birçok disiplini derinden etkilemiştir. Malthus, bu eserinde insan nüfusunun hızlı artışıyla gıda üretiminin yavaş artışı arasındaki farkın, insanlığı açlık ve sefaletle sürükleyeceği tezini ileri sürmüştür. Bu düşüncesi, Malthus'u klasik iktisadi düşünce tarihinde önemli bir figür haline getirmiştir (Eğilmez, 2018). Malthus, ekonomik bir kötümser olarak yoksulluğu insanın kaçınılmaz kaderi olarak görmüş ve teorisi, eleştirilere açık olsa da hâlâ teorik ekonomi sistemlerinde etkisini sürdürmektedir. Nüfus teorisi, ekonomik iyimserliği olumsuz etkilemiş, asgari geçim bedeline dayanan bir ücret teorisini haklı çıkarmış ve geleneksel yardım uygulamalarından uzaklaşmayı teşvik etmiştir. Malthus'un düşünceleri, ekonomi alanında tartışmalara yol açarak, önemli bir iz bırakmıştır (Karaca, 2022: 2-5).

Klasik iktisatçılar Adam Smith, David Ricardo ve Robert Malthus, emek ve sermaye birikimine dayalı olarak ekonomik büyümeyi açıklamıştır. Bu teorisyenler kısa dönemde ekonomik büyümeyi analiz etmiş ve uzun vadede ekonominin durgunluk dönemine gireceğini öngörmüşlerdir. Bu yaklaşım, ekonomik büyümenin

temellerini anlamak ve dönemsel dalgalanmalarını değerlendirmek için önemli bir bakış açısı sunmaktadır.

1.4.3.4. Keynesyen Büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı

Klasik iktisadi dşncece ekonomik büyüme, sermaye birikimi, teknolojik ilerleme ve iş bölümüne dayanmaktadır. Bu büyümenin kaynakları tasarruflar, yatırımlar ve sermaye birikimidir. Sermaye verimli kullanılarak maliyetleri düşürür, böylece, karlılık artar ve yatırımlarda artış meydana gelir. Sonuç olarak ekonomik büyüme gerçekleşir. Keynes liderliğinde, klasiklerin aciz kaldığı 1929 Dünya Ekonomik Krizi'nin ardından ekonomik durgunluğun giderilmesi ve büyümenin sağlanması için para ve maliye politikaları ne çıkmıştır. Harrod ve Domar'ın katkılarıyla devam eden teorik çalışmalar, ekonomik büyüme ve krizler konusunda görüşler ne sürmüştür (zel, 2012: 64).

Keynesyen ekonomi, John Maynard Keynes'in teorilerine dayanan bir makroekonomik yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre, özel sektör bazen verimsiz sonuçlara yol açabilen kararlar alabilir. Bu nedenle, devletin etkin bir Şekilde müdahale ederek iş döngüsünü dengelemesi gerekmektedir. Keynesyen ekonomi, karma bir ekonomi modelini benimseyerek özel sektörün önemli olduğu ancak devletin de büyük bir rol oynadığı bir yapıyı desteklemektedir (<https://tr.wikipedia.org/>, 2023). Keynesyen ekonomiye göre, devlet ekonomik büyümeyi teşvik etmek için kamu harcamalarını artırıp, vergi ve faiz oranlarını düşürebilir. Bu yaklaşım, özellikle ekonomik durgunluk dönemlerinde kullanılan etkili bir strateji olmuştur. Amacı, ekonomik büyümeyi teşvik ederek istihdamı ve genel refahı artırmaktır (zel, 2012: 64-66).

1.4.3.5. Neo-Klasik Büyüme Modeli (Solow Büyüme Modeli')

Keynesyen iktisadi düşünceye karşı ortaya çıkan "Neo-Klasik Modeli" 1956 yılında Robert Solow Tarafından geliştirdiği için, aynı anda "Solow Modeli" olarak da adlandırılmaktadır. Modele göre ekonomik büyüme, sermaye birikimi ve teknolojik gelişme ile gerçekleşir. Neoklasik modeli bu temel varsayımlar üzerine kurulmuştur (<https://ekonomihukuk.com/> Erişim Tarihi: 2023).

- Ekonomide homojen tek bir mal üretilmektedir
- Dışa kapalı ve devletin olmadığı bir ekonomi vardır.
- Cobb-Douglas tipi üretim fonksiyonu geçerlidir ve ölçeğe göre sabit getiri vardır.
- Emek ve sermaye için azalan verimler kanunu geçerlidir.
- Ekonomi tam istihdam seviyesindedir ve rekabetçi piyasa koşulları geçerlidir.
- Ekonomide yatırımlar ve tasarruflar birbirlerine eşittir.
- Emek ve sermaye faktörleri ikame edilebilir nitelikte olup, Ekonomide dışsal etkiler bulunmamaktadır.
- Modelde yakınsama hipotezi kabul edilmektedir. Aynı koşullar altında, gelişmemiş ülkelerin gelişmiş ülkelere göre daha hızlı büyüme göstermesi beklenmektedir.
- Temel modelde teknoloji seviyesi sabit kabul edilir

Neo-klasik büyüme modeli, Cobb-Douglas üretim fonksiyonu temel alınarak yapılan analizler sonucunda uzun dönemdeki büyüme oranının "sıfır" olduğunu ortaya koymaktadır. Bu da hükümet politikalarının uzun vadede ekonomik büyüme üzerinde sınırlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Model, kamu yatırımlarının kişi başına sermaye düzeylerini etkileyebildiğini, ancak reel gelirin uzun vadeli büyüme oranını etkilemediğini göstermektedir. Ancak dışsal teknolojik ilerleme, sermayenin marjinal verimliliğindeki düşüşün olumsuz etkisini kısmen telafi edebilir ve büyümeyi geciktirebilir. Bu nedenle, teknolojik gelişme olduğu sürece pozitif gelir büyüme oranları elde edilebilir. Ayrıca, nüfus sabit bir hızla büyüyerek kişi başına reel gelirin temel belirleyicisi olduğunu öne sürmektedir (Günsoy, n.d: 165). Yani, Neo-klasik büyüme modeli, uzun vadede ekonomik büyüme oranının sıfır olduğunu, hükümet politikalarının etkisinin sınırlı olduğunu ve Teknolojik ilerleme ve nüfus büyüklüğü ise büyümeyi etkileyen önemli faktörler olduğunu öne sürmektedir.

1.4.3.6. İçsel Büyüme kavramına ilişkin teorik yaklaşımı

İçsel büyüme modeli, Romer (1986) ve Lucas'ın (1988) önemli çalışmalarıyla şekillenmiştir. Bu model, ekonomik büyümenin iç dinamikler ve etkileşen faktörlerle gerçekleştiğini vurgulayarak Neoklasik Büyüme Teorisi'nden ayrışır. Solow modelinin ise Amerika Birleşik Devletleri'nin büyümesini açıklama odaklı olduğu ve gelişmekte olan ülkelerin büyüme süreçlerini tam olarak yansıtmadığı belirtilmektedir (Özel, 2012: 67).

İçsel büyümenin kaynakları iki temel yaklaşım altında sınıflandırılabilir. İlk yaklaşımda, ekonomi genelinde ortaya çıkan ölçeğe göre artan getiriler içsel büyümeyi besler ve dışsal tasarrufların yaratılmasına katkı sağlar. İkinci yaklaşım ise yenilik ve teknolojik gelişmenin ekonomik büyüme üzerindeki rolünü vurgular ve Schumpeterci geleneğe dayanır. İçsel büyüme modelleri başlangıçta dışa kapalı ekonomilere odaklansa da son yıllarda yapılan araştırmalar, uluslararası ticaretin etkilerini de kapsayacak şekilde genişletilmiş ve çalışmalar uluslararası ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini daha iyi anlamaya yönelik hale gelmiştir (Türker, 2009: 88). Son olarak İçsel büyüme modellerinde, yatırım hızı ve özellikle makine yatırımları, alt yapı ve beşerî sermaye yatırımları büyük öneme sahiptir. Bu modellerde, kısa dönemde ekonomik büyüme hızı ve uzun dönemde gelir düzeyinin durağan durumu, yatırım hızının belirleyici bir faktör olduğu vurgulanmaktadır. Yani, büyüme için yatırımların niteliği ve hızı büyük bir etken olduğunu öne sürmüştür (Aksu, 2018: 77). İçsel büyüme, ekonomik kalkınma ve refah artışı için stratejik politika geliştirmede önemli bir rol oynamaktadır.

Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme bölümü, ekonomik düşüncenin özünü oluşturan dış ticaretin evrimini ve ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini ele alıyor. Dış ticaretin tarihsel gelişimi ve belirleyici faktörleri incelenirken, ekonomik büyüme kavramı sermaye birikimi, nüfus artışı, teknolojik gelişme ve doğal kaynaklar bağlamında değerlendiriliyor. Farklı ekonomik düşünce okulları, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki karmaşık etkileşimini açıklamada çeşitli perspektifler sunuyor. Bu bölüm, okuyuculara ekonomik büyüme ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi öz ve etkili bir şekilde anlatıyor.

İKİNCİ BÖLÜM

2. AFGANİSTANIN PROFİLİ VE SOSYO-EKONOMİK GELİŞİMİ

Bu bölüm, Afganistan'ın çeşitli boyutlarını kapsamlı bir şekilde ele alarak ülkenin profilini ve sosyo-ekonomik gelişimini açıklamayı amaçlamaktadır. Coğrafi özelliklerinden başlayarak nüfus yapısı, tarihsel gelişmeler, ekonomik durum, sosyal yapısı, kültürel unsurlar ve dış politika gibi başlıklar altında geniş bir yelpazede bilgiler sunulacaktır. Afganistan'ın tarihsel evrimi, Sovyet işgali sonrası dönem, Taliban yönetimi ve güncel durumu incelenecek, ekonomik ve sosyal alanlardaki genel bakış sağlanacak, eğitim, sağlık, kadın hakları gibi önemli konular detaylı bir şekilde ele alınacaktır. Ayrıca, ülkenin kültürel zenginlikleri ve dış politikadaki rolü, gelecekteki senaryolar ve uluslararası toplumun Afganistan'ın kalkınmasındaki rolü bu bölümde değerlendirilecektir. Bu kapsamlı inceleme, Afganistan'ın karmaşık yapısını anlama ve uluslararası ilişkiler bağlamında daha derin bir perspektif kazanma amacını taşımaktadır.

2.1. Afganistan'ın Coğrafi Özellikleri ve Nüfus Yapısı

Afganistan, resmi olarak Afganistan İslam Cumhuriyeti olarak bilinir ve başkenti Kabil'dir. 19 Ağustos 1919 tarihinde bağımsızlık kazanmıştır. Afganistan'da yaklaşık olarak 50'den fazla dil ve lehçe konuşulmaktadır. Bu dil ve lehçeler arasında Farsça, Peştuca, Özbekçe, Türkmence, Beluçça, Pamirce, Nuristanca, Hazaraca, Brahuice ve diğerleri bulunmaktadır. Resmi dili olarak Farsça, Peştuca ve Özbekçedir. Bu çeşitlilik, Afganistan'ın etnik ve kültürel farklılıklarının bir yansımasıdır. Nüfus oranının %99 Müslüman olup, %80'i Sünniler, %19'u Şiiiler ve %1'lik kısmını ise diğer dinlerden oluşmaktadır. Afganistan'ın yüzölçümü 652.860 km²'dir ve dağlık bir ülke olup denizle sınırı bulunmamaktadır. Coğrafi konumu itibarıyla Afganistan, bozkır iklimine sahip olup, yıllar boyunca zengin kültürel çeşitliliğe ev sahipliği yapmaktadır. Araştırmalar, ülkenin en eski sakinlerinin Amu Deryası etrafında yaşayan Türkler olduğunu göstermektedir. Tacikler, Peştunlar ve diğer etnik gruplar ise daha sonraki dönemlerde bu topraklarda yerleşik hale gelmişlerdir (Yaree, 2019: 243).

Afganistan, stratejik konumuyla öne çıkan bir ülke olup, kuzeyde Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan, batıda İran, güney ve doğuda Pakistan, kuzeydoğuda ise Çin ile komşudur. Bu konum, Afganistan'ı bölgenin ekonomik, kültürel ve jeopolitik merkezi haline getirmiştir. Ülke, bu üç bölge arasında bir köprü görevi görerek onları birbirine bağlamaktadır. Ancak, güvenli ve etkili ulaşım yollarının eksikliği, komşularıyla ticaret ve kültürel ilişkilerin tam anlamıyla gelişmesini engellemektedir. Diğer yandan, Afganistan'ın coğrafi konumu, büyük ekonomik fırsatlar sunmaktadır. Ülke, ticaret ve transit alanında büyüme potansiyeline sahip olup, bu fırsatları kalkınma için kullanabilir. Son yıllarda, bu potansiyelden yararlanmak için çeşitli girişimlerde bulunulmuşsa da henüz somut sonuçlar elde edilememiştir. Afganistan'ın coğrafi konumu, ekonomik ve siyasi açıdan ülkenin gelişimi için önemli fırsatlar ve kapasiteler sunmaktadır. Afganistan'ın jeopolitik önemini, komşularıyla olan sınırları ve bölgesel ilişkileri üzerinde derinlemesine bir anlayış geliştirmek, gelecekteki kalkınma stratejileri için önemli bir adım olabilir (Arya, 2018, 1).

Afganistan 34 il ve 398 ilçeye bölünmüştür. Afganistan'ın nüfusu dünya bankası verilerine göre, 2021'de yayınlanan son nüfus tahminine göre yaklaşık 40,099,462 milyon kişi olarak tahmin edilmiştir. Ancak son yıllardaki nüfus artışı göz önüne alındığında, ülkenin nüfusunun bu sayıdan daha fazla olabileceği tahmin edilebilir (<https://data.worldbank.org/> Erişim Tarihi: 2023).

Afganistan'ın nüfus yapısı çeşitli demografik özelliklere sahiptir. Bu özellikler arasında yaş dağılımı, cinsiyet oranları ve etnik gruplar yer almaktadır (<https://www.bbc.com/> Erişim Tarihi: 2020).

Yaş Dağılımı: Afganistan, genç bir nüfusa sahip bir ülke olup, yaklaşık %67'sini oluşturan 22 milyon kişi 24 yaşın altındadır. Bu durum, ülkenin genç bir nüfusa sahip olmasını ve genç nüfusun toplam nüfusa oranının yüksek olmasını göstermektedir. Buna karşın, 65 yaş ve üzeri nüfus oranı daha düşüktür.

Cinsiyet Oranları: Afganistan'da cinsiyet oranları arasında bir dengesizlik bulunmaktadır. Erkek nüfusu, kadın nüfusundan biraz daha fazladır. Ancak, bu oranlar etnik gruplar arasında farklılık gösterebilir.

Etnik Gruplar: Afganistan, etnik açıdan çeşitlilik gösteren bir ülkedir. Başlıca etnik gruplar arasında Peştunlar, Tacikler, Hazaralar, Özbekler ve Beluçlar yer almaktadır. Her bir etnik grup kendi kültürel ve dil özelliklerine sahiptir. Afganistan'ın nüfus yapısı, ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik dinamiklerini etkileyen önemli bir faktördür. Bu özellikler, hükümetin politikalarını ve kalkınma stratejilerini şekillendirmede önemli bir rol oynadığını söyleyebiliriz.

2.2. Afganistan'ın Tarihi ve Kültürel Mirası

Afganistan'ın tarihine dair, kentsel yaşamın kökenleri MÖ 3000-2000 yıllarına dayanmaktadır. Zengin bir tarihe ve kültürel mirasa sahip olan bir ülke olarak öne çıkar. Binlerce yıl boyunca çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmış ve bu medeniyetlerin izleri günümüze kadar ulaşmıştır. Antik dönemde Arya halklarının yerleştiği bu topraklar, zamanla Büyük İskender'in fethiyle Grek etkisi altına girmiştir. İpek Yolu'nun kesiştiği noktalardan biri olan Afganistan, ticaretin ve kültürel alışverişin önemli bir merkezi haline gelmiştir. İslam'ın yayılmasıyla İslam medeniyetinin izlerini taşıyan ülke, aynı zamanda Timur İmparatorluğu ve Babür İmparatorluğu gibi önemli imparatorlukların egemenliği altına girmiştir. 19. yüzyılda Britanya İmparatorluğu'nun müdahalesine karşı bağımsızlığını ilan eden Afganistan, daha sonra iç savaşlar ve çatışmalarla mücadele etmiş ve hala etmeye devam etmektedir (Barfield, 2010: 87).

Afganistan'ın kültürel yapısına baktığımızda, tarihi ve zengin kültürel mirasa sahip bir ülke olarak tanınmıştır. İpek Yolu üzerindeki stratejik konumu, ticaret ve kültürel etkileşimlere ev sahipliği yapmış olmasının yansısı, farklı dini inançların etkisi altında gelişen Afganistan, İslam'ın yayılmasıyla Müslüman bir ülke haline gelmiştir. İngiliz ve Sovyet işgalleri, ülkede büyük yıkıma ve iç savaşlara yol açmıştır. Taliban'ın yükselişi, kültürel mirasın tahrip edilmesine ve kısıtlanmasına neden olmuştur. Bugün Afganistan, barış ve istikrar arayışında olan bir ülkedir. Kültürel mirasın korunması büyük önem taşır. Uluslararası toplumun yardımıyla, arkeologlar ve koruma uzmanları tarihi eserleri korumak ve restore etmek için çalışmaktadır. Ancak Afganistan hala zorlu bir süreçten geçmekte ve kültürel mirasın korunması için daha fazla çaba gerekmektedir. Afganistan'ın geçmişi ve kültürel çeşitliliği, ülkenin

kimliğinin önemli bir parçasıdır. Bu nedenle, kültürel mirasın korunması ve yeniden canlandırılması, Afganistan'ın geleceği için kritik bir adım olduğunu söyleyebiliriz (Ertuğrul, 2021: 1).

2.3. Afganistan'ın Eğitim ve Sağlık Sistemi

Afganistan'ın eğitim sistemi, geçmişte zorluklarla karşılaşmış olsa da son yıllarda bazı ilerlemeler kaydetmiştir. Temel eğitim, ortaöğretim, lise ve yüksek öğretim olmak üzere dört düzeyden oluşan liseye kadar sırasıyla 6, 3, 3, toplam 12 yıl sürer. Ardından yükseköğretime başlanır. Tüm eğitimler bedelsiz olarak devlet tarafından desteklenmektedir. Afganistan'ın eğitim sistemi, Erişim sorunu, kalite eksikliği, kaynak yetersizliği, güvenlik sorunları ve cinsiyet eşitsizliği gibi sorunlarla karşı karşıyadır. Bununla birlikte, ulusal ve uluslararası çabalara dayanan destekleme çalışmalarıyla, okul inşası, öğretmen eğitimi, materyal sağlanması ve kız çocuklarının eğitime erişiminin artırılması gibi alanlarda ilerlemeler kaydetmektedir.

Ancak daha fazla çaba ve kaynak sağlanması, eğitim sisteminin daha da iyileştirilmesi için gereklidir.

Afganistan'ın sağlık sistemine gelindiğinde, ülkenin sosyal, ekonomik ve güvenlik zorluklarına rağmen önemli gelişmeler kaydetmiştir. Üç düzeyden oluşan sistemde temel sağlık hizmetleri, ikincil sağlık hizmetleri ve üçüncül sağlık hizmetleri sunulmaktadır. Bu üç kademeli sistem, hastaların sağlık sorunlarına uygun düzeyde hizmet almasını sağlar. Birincil sağlık hizmetleri toplumun geneline erişilebilirken, ikincil ve üçüncül sağlık hizmetleri daha spesifik ve özelleşmiş ihtiyaçlara yöneliktir. Bu şekilde, sağlık hizmetleri çeşitliliği ve kalitesi sağlanarak, hastaların sağlık ihtiyaçlarına en uygun şekilde yanıt verilmesi amaçlanır. Ancak sınırlı kaynaklar, altyapı eksiklikleri, personel ve teknoloji yetersizliği, güvenlik sorunları ve erişim eşitsizlikleri gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Afganistan, sağlık altyapısının geliştirilmesi, personel eğitimi ve istihdamı, ilaç ve tıbbi malzeme temini, aşı programları ve erişimin genişletilmesi gibi alanlarda ulusal ve uluslararası çabalara odaklanmaktadır. Ancak daha fazla kaynak ve çaba gerekmektedir. Sağlık sisteminin güçlendirilmesi, tüm Afganistan halkının kaliteli sağlık hizmetlerine erişimini sağlamak için önemli bir adımdır.

2.4. Afganistan'ın Ekonomik Durum ve İş İmkânları

Afganistan, uzun bir süredir ekonomisini iyileştirmek için yabancı yatırım arayışında bulunmaktadır. Ancak devam eden savaş, büyük yabancı yatırımcıları ve yardım teslimatlarını engellemekte ve tüm nüfusun sağlığını olumsuz etkilemektedir. Taliban'ın kontrolü ele geçirmesinden bu yana, Afganistan'da yüz binlerce kişi işlerini kaybetmiş veya işlerinden ayrılmıştır. Tarım sektörü, Afganistan'da istihdamın en önemli kaynağıdır. Nüfusun %60-80'i bu sektörde çalışırken, sektörün GSYİH'deki payı, yetersiz sulama, kuraklık, pazar erişimindeki eksiklikler ve diğer yapısal engeller nedeniyle üçte birden daha azdır. Afganistan'ın özel sektörünün daha dayanıklı ve gelişmiş hale gelmesine yardımcı olmak için önemli çabalar sarf edilmiştir. Taliban'ın kontrolünün ele geçirilmesinden bu yana, ekonominin "felç" durumunda olduğu ve iş kayıplarının ve çalışma saatlerinin büyük ölçüde azaldığı uyarısında bulunmaktadır. Afganistan, istikrarı sağlamak ve ekonomik büyümeyi teşvik etmek için uluslararası toplumun desteğine güvenmektedir. Yatırımların artırılması, altyapının geliştirilmesi, iş fırsatlarının yaratılması ve ticaretin teşvik edilmesi gibi adımlar, Afganistan'ın ekonomik durumunu iyileştirmek için alınması gereken önemli adımlardır. Ancak, ekonomik iyileşmenin yanı sıra, Afganistan'ın içinde bulunduğu siyasi ve güvenlik sorunları da ele alınmalıdır. Sürdürülebilir bir kalkınma ve büyüme için siyasi istikrarın sağlanması, güvenliğin güçlendirilmesi ve altyapının geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır. Bu şekilde Afganistan, ekonomik açıdan daha sağlam bir temele sahip olabilir ve insanların refahını artırabilir.

2.5. Afganistan'ın Uluslararası İlişkiler ve Siyasi Yapısı

Afganistan'ın uluslararası ilişkileri ve siyasi yapısı, karmaşık ve çok boyutlu bir yapıya sahiptir. Tarihsel olarak, Afganistan, bölgesel güçlerin rekabet alanı olmuş ve büyük devletlerin etkisine maruz kalmıştır. Afganistan'ın stratejik konumu, komşularıyla ve uluslararası aktörlerle ilişkilerini belirlemiştir. Afganistan'ın en önemli komşuları İran ve Pakistan'dır. İran ile ilişkiler genellikle karmaşık olmuş, zaman zaman gerilimler yaşanmıştır. İran, Afganistan'ın siyasi süreçlerine etki etmeye çalışmış ve bazen çatışmalara müdahil olmuştur. Pakistan ile ilişkiler ise karmaşık ve dengesiz olmuştur. Pakistan, Afganistan'daki Taliban hareketini desteklemiş ve çeşitli

gruplar üzerinde etkisi olduğu düşünülmektedir. Afganistan'ın Batı ile ilişkileri ise ABD'nin 2001'de Taliban'ı devirmesiyle önemli bir döneme girmiştir. ABD ve NATO, Afganistan'da uzun süreli bir askeri varlık sürdürmüş ve ülkenin yeniden yapılanmasına destek olmuştur. Ancak bu süreçte Afganistan'daki siyasi istikrarsızlık ve güvenlik sorunları devam etmiştir (Gupta, 1985: 57).

Afganistan'ın uluslararası ilişkileri sadece komşuları ve Batı ile sınırlı kalmamaktadır. Ülke, diğer bölgesel ve küresel aktörlerle de ilişkilerini sürdürmektedir. Özellikle Çin, Rusya, Hindistan ve Avrupa Birliği gibi aktörler Afganistan'a yönelik ilgi ve etkilerini artırmışlardır. Bu aktörler, Afganistan'da güvenlik, ekonomik kalkınma, insani yardım ve siyasi istikrar gibi konularda rol oynamaktadır. Afganistan'ın siyasi yapısı ise son dönemde önemli değişiklikler geçirmiştir. Taliban'ın yeniden iktidara gelmesiyle birlikte ülkede İslami bir hükümet kurulmuştur. Taliban'ın ideolojisi ve uygulamaları, uluslararası toplum tarafından sık sık eleştirilmiştir. Afganistan'ın siyasi geleceği belirsizliklerle dolu olup, iç savaş tehlikesi ve siyasi istikrarsızlık gibi zorluklarla karşı karşıyadır. Uluslararası toplum, Afganistan'daki siyasi sürece müdahil olmaya ve ülkenin istikrarını sağlamaya çalışmaktadır (Ibrahimi & Maley, 2019: 34).

2.6. Afganistan'ın Ekonomik Büyümenin Önündeki Politik Engeller

Afganistan'ın ekonomik büyümenin önündeki politik engeller, ülkedeki savaş, siyasi istikrarsızlık, güvenlik sorunları ve yolsuzluk gibi faktörlerden kaynaklanmakta olup, her birisi sırasıyla açıklamaya alınacaktır.

2.6.1. Savaş

Afganistan Savaşı, uluslararası bir koalisyonun ABD liderliğinde, Taliban yönetimine karşı yürütülen askeri müdahaleyi ifade eder. Bu savaş, 7 Ekim 2001 tarihinde başlamış ve yaklaşık 20 yıl süresince devam etmiştir. Afganistan'daki savaşın ülke ekonomisi üzerinde önemli bir etkisi olduğu açıktır. Bu savaşlar, dış müdahaleler ve iç savaşlar olarak tanımlanabilir. Afganistan, 20 yıl içerisinde çeşitli dolaylı ve doğrudan dış müdahalelere maruz kalarak ekonomik açıdan zorluklarla karşılaşmıştır. Günümüzde, Afganistan dünyanın en zorlu ekonomilerinden birine sahip olup,

nüfusunun yarısı yiyecek ve para sıkıntısıyla mücadele etmektedir. Ülke, hala dünyanın en küçük resmi ekonomilerinden birine sahip durumdadır. 11 Eylül saldırıları sonrasında ABD'nin Afganistan'ı bombalamasıyla başlayan süreçte, ABD birlikleri başlangıçta El-Kaide'yi hedef almak ve Usame bin Ladin'i bulmak amacıyla Afganistan'ı işgal etmiştir. Bu savaş, 20 yıl boyunca devam eden bir çatışmaya dönüşerek Afgan halkını Taliban, ABD ve savaş ağalarının olumsuz etkileriyle yüzleştirmiştir. Afganistan'ın ekonomisi büyük ölçüde çökmüş ve Amerikan işgali, vatandaşların hayatta kalabilmesi için bağışlarla desteklenen bir bağımlı ekonomi haline getirmiştir. Afganistan, Taliban ve ABD arasındaki savaş sırasında yabancı yardımların etkisiyle ekonomik büyüme yaşadı. Önceki savaşların neden olduğu zorluklara rağmen, yabancı yardımların artmasıyla Afganistan'ın ekonomisi canlandı. Ancak ABD'nin Taliban'ı devirmesi sonucunda ülke, afyon ve eroin ticaretinde önde gelen bir tedarikçi haline geldi. Yasadışı ve resmi ekonomik büyüme bir arada gerçekleşti. Sağlık, eğitim hizmetleri ve hükümet bütçesi gibi alanlar da büyük ölçüde yabancı yardımlara bağlı olarak ayakta kalmaya çalışmıştır (Rizvi, 2022: 1).

Ağustos 2021'deki olaylar, Afgan ekonomisi için önemli bir daralmaya ve yaygın yoksunluğa sebep oldu. Bu durum, ekonomik faaliyetlerin yeni normale uyum sağlamasını zorlaştırdı. Kamu harcamalarındaki keskin düşüş, düşük hane halkı gelirleri ve azalan tüketim, toplam talebin düşmesine yol açmakla beraber, tedarik zincirindeki aksamalar, kıtlıklara ve yüksek enflasyona neden olmuştur. Bu durum, ekonomik istikrarın sağlanmasını ve toparlanmanın gerçekleşmesini olumsuz etkilemiştir (Worldbank, 2022).

Son olarak, uzun süren çatışmalar, ülkenin ekonomik altyapısını tahrip etmiş, yatırımları ve ticareti olumsuz yönde etkilemiştir. Savaş nedeniyle tarım, sanayi ve hizmet sektörleri büyük zarar görmüş, istihdam ve gelir düzeyleri düşmüştür. Savaşın devam ettiği dönemde, yabancı yatırımcıların Afganistan'a olan güveni azalmış ve ekonomik büyüme potansiyeli kısıtlanmıştır. Ayrıca, savaşın yol açtığı güvenlik sorunları ve siyasi belirsizlik, işletmelerin faaliyetlerini sürdürmekte zorluklar yaşamasına sebep olmuştur. Sonuç olarak, Afganistan'ın savaşı, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olmuş ve ülkenin kalkınma sürecini engellemiştir.

2.6.2. Siyasi İstikrarsızlık

Afganistan, uzun yıllardır ülkenin genel istikrarsızlığına katkıda bulunan siyasi istikrarsızlıkla karşı karşıya kalmaktadır. Uzun yıllardır devam eden çatışma ve iç savaşlar nedeniyle siyasi istikrarsızlıkla mücadele etmektedir. Bu istikrarsızlık, ülkenin politik sürekliliğini ve yönetim sistemini olumsuz etkilemektedir. Farklı etnik ve dini gruplar arasındaki çatışmalar, siyasi liderlikte tutarsızlıklara ve bölünmelere yol açmaktadır. Siyasi istikrarsızlık, hükümetin gücünü ve otoritesini zayıflatmıştır, kontrolün ülke geneline yayılmasını engellemiştir. Bu durum, kamu hizmetlerinin etkin bir şekilde sunulmasını engellemiş, hukukun üstünlüğü ve adalet sistemi gibi önemli alanlarda sorunlar yaşanmıştır (BTI, 2022).

Afganistan'daki siyasi istikrarsızlık, uluslararası ilişkilerde de sorunlara yol açmıştır. Ülke, farklı dış aktörler arasında çekişme ve rekabetin yaşandığı bir sahne haline gelmiştir. Bu durum, yerel politik süreci daha da karmaşık hale getirmiştir. Ayrıca, terör örgütlerinin etkinliği ve sığınmacı akışları gibi faktörler de siyasi istikrarsızlığı artırmıştır (Halliday, 1999; A. Saikal, 1996). Sonuç olarak, Afganistan'ın siyasi istikrarsızlığı, ülkenin yönetimini ve politik sürekliliğini olumsuz etkileyen bir durum olduğu ve bu istikrarsızlık, hükümetin zayıflamasına, kamu hizmetlerinin aksamasına ve uluslararası ilişkilerde sorunlara yol açmaktadır. Afganistan'ın kalkınma ve istikrar yolunda ilerlemesi için siyasi istikrarın sağlanması büyük önem taşımakta olduğu Kanaat'ına varılmıştır.

2.6.3. Güvenlik Sorunları

Afganistan'ın güvenlik sorunları, uzun yıllardır devam eden çatışma ve terörizm faaliyetleri nedeniyle oldukça karmaşık bir durumu yansıtmaktadır. Çatışmalar, terör saldırıları, aşiret çatışmaları ve uyuşturucu ticareti gibi faktörler güvenlik durumunu olumsuz etkilemektedir. Ayrıca, ülkede hükümetin kontrolünün sınırlı olması ve güvenlik güçlerinin yetersizliği de sorunların büyümesine katkıda bulunmaktadır. Bu güvenlik sorunları, ülkenin içinde bulunduğu siyasi istikrarsızlık ve çeşitli dış etmenlerin etkisiyle daha da derinleşmiştir. Dışarıdan, Afganistan'ın komşularıyla olan ilişkileri ve bölgesel güçlerin etkisi de güvenlik sorunlarını derinleştirmektedir. Terör örgütlerin ülke içinde güç kazanması büyük tehdit

oluşturmuştur. Bu gruplar, ideolojik ve etnik ayrılıkları körükleyerek, içeride çatışmaların ve istikrarsızlığın artmasına neden olmuştur (Thier & Worden, 2017: 19).

Afganistan'ın güvenlik sorunları, uluslararası toplumun da dikkatini çekmiş ve çeşitli uluslararası müdahalelere yol açmıştır. Özellikle 11 Eylül saldırıları sonrasında, Afganistan'ın terör örgütü El-Kaide'ye ev sahipliği yapması ve Taliban rejiminin terörist gruplara destek vermesi, uluslararası güvenliği tehdit eden bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, 2001 yılında başlayan ve NATO liderliğinde yürütülen Uluslararası Güvenlik Destek Gücü (ISAF) misyonu, Afganistan'ın güvenlik durumunu iyileştirmek için önemli bir girişim olmuştur. ISAF misyonu, terör örgütlerinin etkinliğini azaltmayı, Afgan güvenlik güçlerinin kapasitesini artırmayı ve ülkede istikrarı sağlamayı hedeflemiştir. Bu çabalar kapsamında, Afganistan'da birçok eğitim programı düzenlenmiş, altyapı projeleri desteklenmiş ve güvenlik güçleriyle iş birliği yapılmıştır. Ancak, güvenlik sorunları hala devam etmektedir. Afganistan istikrar ve barışı sağlama yolunda önemli zorluklarla karşı karşıyadır. Terör örgütleri, hala etkinliklerini sürdürmekte ve ülkenin bazı bölgelerinde kontrolü elinde tutmaktadır (Rubin, 2013: 107). İntihar bombalamaları gibi sürekli fiziksel saldırı tehlikesi ve isyan tehdidi, ülkenin ekonomik büyümesini ve kalkınmasını engellemektedir. Afganistan'ın ekonomik gelişimi büyük ölçüde siyasi istikrar ve güvenlik geçişlerinin başarısına bağlıdır (Thier & Worden, 2017: 12). Son olarak, Afganistan'ın güvenlik sorunlarının çözümü için sadece askeri müdahaleler yeterli olmamaktadır. Uzun vadeli bir yaklaşım gerekmektedir olup, siyasi istikrarın sağlanması, ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesi, eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlerin sunulması önem arz etmektedir. Ayrıca, uluslararası toplumun Afganistan'a destek vermeye devam etmesi ve bölgesel aktörlerin iş birliği önemlidir.

2.6.4. Yolsuzluk ve Rüşvet

Afganistan, uzun yıllardır yolsuzluk ve rüşvetle mücadele etmek zorunda olan bir ülkedir. Bu sorunlar, ülkenin ekonomik büyümesini, kamu hizmetlerinin etkinliğini ve halkın yaşam kalitesini olumsuz yönde etkilemektedir.

Yolsuzluk, kamu kaynaklarının kötüye kullanılması, resmi makamların rüşvet alması veya haksız kazanç elde etmek amacıyla yetkilerini kötüye kullanması

anlamına gelirken, Rüşvet ise, kamu görevlilerine veya diğer yetkililere finansal veya başka türde değerlerin verilmesi karşılığında özel menfaatler elde etmeyi amaçlayan eylemleri ifade eder (Selçuk, 2021, 7). Afganistan'da yolsuzluk, devletin çeşitli seviyelerinde ve farklı alanlarda yaygın bir şekilde görülmektedir. Bu durum, kamu harcamalarının etkin bir şekilde kullanılmamasına, halkın hizmetlerden adil bir şekilde yararlanamamasına ve ekonomik kaynakların doğru dağıtılamamasına neden olmaktadır. Rüşvet, iş dünyasında, güvenlik sektöründe, kamu hizmetlerinde ve diğer birçok alanda Afganistan'da yaygın bir sorundur. Bu durum, yasalara aykırı uygulamaların yaygınlaşmasına, adil rekabet ortamının bozulmasına ve yatırımların engellenmesine neden olmaktadır (UNAMA, 2023).

Afganistan'da 2001 yılından bu yana devam eden geçiş dönemi, 2013 yılından itibaren farklı bir seyir izlemiştir. Ancak AB'nin Afganistan projesi istenilen sonuçları elde edememiştir. Yolsuzluk, Afganistan'ın yeniden yapılandırma ve devlet inşa sürecini olumsuz etkilemiş ve uluslararası aktörleri ülkeden çekilmeye yönlendirmiştir (Ershad, 2014: 68-69). 2021 yılında Taliban'ın yönetime geçmesiyle, yolsuzlukla mücadele önemli bir gündem konusu olmuş, ancak, Afganistan'ın bu alandaki ilerlemesi hala sınırlı kalmaktadır. Yerel hükümet ve uluslararası kurumlar, yolsuzlukla mücadele stratejileri geliştirerek kamu kaynaklarının şeffaflığını artırmaya çalışmaktadır. Ancak yolsuzlukla mücadele karmaşık ve zorlu bir süreç olduğundan, Afganistan'ın bu alandaki ilerlemesi sınırlı olabilmektedir.

2.7. Afganistan Ekonomisinin Düzenlenmesine Yönelik Sunulan Çözümler

2.7.1. Eğitim Sisteminde Düzenlemeler

Afganistan'ın eğitim sistemi, uzun süren savaşlar nedeniyle ciddi zarar görmüştür. Ancak son yıllarda yapılan reformlar sayesinde okul ve öğrenci sayısı önemli ölçüde artmıştır. Bayanlar da artık okula gidebilmekte ve üniversiteye erişim sağlanmıştır. Öğretmen sayısı da artış göstermiştir. Bununla birlikte, hala eğitimde bazı zorluklar ve eksiklikler bulunmaktadır (Obayd, 2017: 152-153). Mesela, Afganistan'da cumhuriyet öncesi döneminde okul eksiği aşırı derecede hissedildiği, var olan okullarda da dini dersler ağırlık olarak verilmekte olup bayanların okula gitmesi yasaktı. Cumhuriyet döneminde ise, okul ve üniversite sayısı artmış ve kızların okula gitmesi serbestleşmişti. Ancak 2021'de Taliban'ın yeniden Yönetimi ele geçirmesiyle Bazı okulların kapanması ve kızların okula gidememesi Afganistan'ın 20 yıl öncesi imajını hatırlatmaktadır.

Afganistan'ın ekonomisinin düzelmesi için eğitim sisteminin geliştirilmesi önemli bir adımdır. İyi bir eğitim sistemi, nitelikli iş gücünün yetişmesine ve yenilikçilik, girişimcilik ve teknolojik ilerlemenin teşvik edilmesine yardımcı olabilir. Afganistan'ın ekonomisinin düzelmesine katkı sağlayabilecek bazı eğitim çözümleri Dünya bankası veri tabanından alınarak aşağıda sıralanmıştır (World Bank, Erişim Tarihi: 2023).

- **Temel Eğitim:** Afganistan'da temel eğitime erişim sağlanmalı ve tüm çocuklar için eğitim ücretsiz ve zorunlu hale getirilmelidir. Eğitimin altyapısı iyileştirilmeli, okulların sayısı artırılmalı ve nitelikli öğretmenlerin istihdamı teşvik edilmelidir.
- **Mesleki Eğitim:** Mesleki eğitim programları geliştirilmeli ve gençlere beceri kazandırmak için teşvik edilmelidir. Mesleki eğitim, iş gücünün niteliğini artırarak istihdam imkanlarını genişletebilir.
- **Üniversite ve Yüksek Öğrenim:** Üniversite ve yüksek öğrenim kurumlarına yatırım yapılmalı ve uluslararası standartlara uygun eğitim verilmelidir. İleri

teknolojiye odaklı programlar ve mühendislik, bilim ve teknoloji alanlarına yönelik eğitimler teşvik edilmelidir.

- Girişimcilik Eğitimi: Girişimcilik eğitimi programları geliştirilmeli, gençlere iş kurma ve yönetme becerileri kazandırılmalıdır. İş fikirlerinin geliştirilmesi, pazarlama stratejileri ve finansal yönetim gibi konularda eğitimler sunulmalıdır.
- İş birliği ve Ortaklık: Afganistan hükümeti, uluslararası kuruluşlar, sivil toplum ve özel sektör arasında iş birliği ve ortaklık sağlamalıdır. Bu sayede eğitim alanında finansman, teknik destek ve uzmanlık kaynaklarına erişim sağlanabilir.
- Kadın Eğitimi: Kadınların eğitimine öncelik verilmeli ve fırsat eşitliği sağlanmalıdır. Kadınların eğitim düzeyinin yükselmesi, işgücüne katılımlarının artması ve ekonomik kalkınmaya olumlu katkı sağlaması beklenir.
- Araştırma ve İnovasyon: Üniversiteler ve araştırma kurumları arasında işbirliği teşvik edilmeli ve araştırma ve inovasyon kapasiteleri güçlendirilmelidir.

Yukarıda belirtilen eğitimle ilgili düzenlemeler ve gelişmeler Afganistan ekonomisinde hayati rol oynamaktadır. Ancak ülke ekonomisi dışı bağı bir ekonomi sisteme dayandığı için buna kadir olmadığı açıkça görülmektedir.

2.7.2. Alt Yapı ve İnşaat Sektöründe Düzenlemeler

Afganistan'ın ekonomisinin düzenlenmesine yönelik sunulan çözümlerden biri, alt yapı ve inşaat sektörüdür. Afganistan, yıllar boyunca savaşlar, siyasi istikrarsızlık ve doğal afetler nedeniyle zorlu bir süreçten geçmiştir. Bu durum, ülkenin alt yapı ve inşaat sektörünü olumsuz etkilemiştir. Ancak son yıllarda uluslararası yardımlar ve yeniden yapılanma çabalarıyla sektörde bazı gelişmeler kaydedilmiştir. Afganistan'ın alt yapı ve inşaat sektörü, yol ağı, enerji tesisleri, su yönetimi, konutlar, sağlık tesisleri ve eğitim kurumları gibi alanlarda çalışmalar yapmaktadır. Uluslararası yardımlar ve yatırımların artmasıyla birlikte, büyük projeler gerçekleştirilmiştir. Ancak, sektör hala güvenlik sorunları, siyasi istikrarsızlık, yolsuzluk ve ekonomik zorluklarla karşı karşıyadır. Güvenlik durumu ve siyasi istikrarın sağlanması, sektörün ilerlemesi için önemli bir adım olduğu açıktır (Global Tenders, 2023). Aşağıda ülke raporundan

alınan bazı öneriler sıralanmaktadır (T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2020).

1. Altyapı Yatırımları: Yollar, köprüler, limanlar, enerji tesisleri gibi altyapı projelerine yatırım yapılmalıdır. Bu projeler, ulaşım ağının geliştirilmesini sağlayacak, ticaretin ve ekonomik faaliyetlerin artmasına katkıda bulunacaktır.
2. İnşaat Sektörünün Desteklenmesi: İnşaat sektörü, istihdam yaratma potansiyeli yüksek bir sektördür. Yerel inşaat şirketleri desteklenmeli, teknik becerilerin geliştirilmesi için eğitim programları düzenlenmeli ve inşaat projelerine finansman sağlanmalıdır.
3. Konut İnşaatı: Konut talebinin karşılanması için uygun fiyatlı konutlar inşa edilmelidir. Hükümetin konut kredisi programları veya vergi avantajları gibi teşvikler sağlaması, konut sektörünün büyümesini destekleyecektir.
4. Turizm Altyapısının Geliştirilmesi: Afganistan, tarihi ve kültürel değerleriyle turizm potansiyeline sahiptir. Turizm sektörünün gelişmesi için turistik bölgelerde altyapı çalışmaları yapılmalı, oteller, restoranlar ve turistik tesislerin inşası teşvik edilmelidir.
5. Yabancı Yatırımların Çekilmesi: Yabancı yatırımcıların Afganistan'a gelmesini teşvik etmek için uygun bir iş ortamı sağlanmalıdır. Yatırım fırsatlarının tanıtımı, yatırımcıların güvence altına alınması ve yatırım süreçlerinin kolaylaştırılması gibi önlemler alınmalıdır.
6. Hukuki ve Düzenleyici Reformlar: İnşaat sektöründe etkin bir düzenleyici çerçeve oluşturulmalı ve hukuki reformlar gerçekleştirilmelidir. Yatırımcıların haklarının korunması, yasal çerçevenin şeffaflığı ve iş yapma kolaylığı sektörün gelişimine katkı sağlayacaktır.
7. Eğitim ve Mesleki Eğitim: İnşaat sektörünün gelişimi için nitelikli iş gücüne ihtiyaç vardır. Eğitim programları ve “KOMEK” gibi ücretsiz mesleki eğitim kursları açılmalı ve kurslar aracılığıyla inşaat sektörü için yetenekli ve yetişmiş iş gücü yetiştirilmelidir.
8. İş birliği ve Finansman: Afganistan'ın alt yapı ve inşaat sektörünün gelişimi için uluslararası kuruluşlar, kalkınma ajansları ve yabancı yatırımcılarla iş

birliği yapılmalıdır. Finansman kaynaklarına erişim sağlanarak büyük ölçekli altyapı projeleri hayata geçirilebilir.

Bu çözümler, Afganistan'ın ekonomisinin düzenlenmesine katkıda bulunabilir. Ancak bu süreç uzun vadeli ve sürdürülebilir bir şekilde yürütülmelidir. Hükümetin politika ve reformlarıyla, yerel ve uluslararası paydaşların iş birliğiyle ve istikrarlı bir güvenlik ortamının sağlanmasıyla ekonomik kalkınma ve büyüme hedeflerine ulaşılabilir.

2.7.3. Sanayi Sektöründe Düzenlemeler

Afganistan'ın temel ekonomik faaliyeti tarım olup, nüfusunun çoğu tarım ve hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır. Tahıl üretimi, meyve-sebze yetiştiriciliği ve koyun-keçi yetiştiriciliği gibi tarımsal faaliyetler, ülkenin önemli gelir kaynakları arasında yer almaktadır. Bununla birlikte, son yıllarda Afganistan'da sanayi sektöründe de gelişmeler görülmeye başlanmıştır.

Sanayi ve imalat sektörü, iç çatışmalar ve zorlu koşullar nedeniyle büyük zorluklarla karşı karşıyadır. Geçmişte tarıma dayalı olan sektör, pamuk, yün, şeker gibi ürünlerin yanı sıra çimento ve kimyasal gübre üretimi gibi alanlarda önemli bir üretim potansiyeline sahipti. Ancak, savaş hasarı, hammadde ve yedek parça eksiklikleri, savaş sonrası altyapının yeniden inşası önceliği gibi nedenlerle 2004 yılında Afganistan'ın sanayi sektörü tamamen üretimi durdurmuş veya önemli ölçüde azalmış durumdaydı (T C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 11).

Son yıllarda yabancı yatırımlar genellikle telekomünikasyon sektöründeki küçük ve orta ölçekli işletmelere odaklanmış olsa da canlandırma projeleri tarım işleme ve halı endüstrisi gibi alanlara yönelmiştir. Halı endüstrisi, ülkenin en değerli yasal ihracat malı olup yaklaşık 1 milyon kişiye doğrudan istihdam sağlamaktadır. Ayrıca, Herat, Kabul ve Mazar-ı Şerif gibi şehirlerde ise tekstil, deri eşyaları ve işlenmiş gıdalar gibi ürünler üreten bazı küçük fabrikalar bulunmaktadır (Curtis, 2008: 10).

Afganistan'da sanayi sektörünün gelişimi için önemli adımlar atılmış olup, ülkede 8 sanayi bölgesi ve yaklaşık 1.250 fabrika faaliyet göstermektedir. Sanayi bölgesi dışında tahmini olarak 2.500 fabrika da sektörün çeşitliliğini yansıtmaktadır

Özellikle Kabul'deki Pul-e Charkhi Sanayi Bölgesi, en önemli sanayi bölgelerinden biri konumunda olup, yaklaşık 42,000 kişiye istihdam sağlamaktadır. Ancak sektörün büyümesi için hammadde temini, güvenlik ve istikrarın sağlanması büyük önem taşımaktadır (T.C Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 11).

Diğer yandan, Afganistan'ın inşaat sektörü, 2000'li yılların başında hızla büyüyerek ekonominin önemli bir itici gücü haline gelmiştir. Ancak bu sektör, ciddi yolsuzluk sorunlarıyla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunların çözülmesi ve sektörün şeffaf bir şekilde işlemesi, daha sürdürülebilir bir sanayi ve imalat sektörünün gelişimine katkı sağlayacaktır. (Curtis, 2008: 10).

Özetlemek gerekirse, Afganistan'ın sanayi ve imalat sektörü, tarıma dayalı geçmişten günümüze değişim göstermiştir. Halı endüstrisi gibi bazı alanlarda canlanma görülse de iç çatışmaların ve zorlu koşulların etkisiyle sektörün büyümesi engellenmiştir. Yabancı yatırımların artması, güvenlik ve istikrarın sağlanması, altyapı iyileştirmeleri ve yolsuzlukla mücadele gibi adımlar, Afganistan'ın sanayi sektörünün daha da gelişmesine katkı sağlayacaktır.

2.7.4. Hizmetler Sektöründe düzenlemeler

Hizmetler sektörü, ekonomide mal üretimi veya mülkiyet transferi yerine çeşitli hizmetlerin sunulduğu sektördür. Mal üretimi veya ticaretin aksine, hizmet sektöründe genellikle somut bir ürün fiziksel olarak elde edilmez.

Tarihin derinliklerine baktığımızda, birçok savaş ve çatışma, Afganistan'ın hizmetler sektörünün büyümesini engellemiştir. Bu olaylar, hizmet sektörünün istikrarını ve temel yapılarını sarsarak, sektörü etkisiz haline getirmiştir. Sovyetler Birliği'nin işgalinden sonra, 1992-2001 yılları arasında hizmet sektöründe bir boşluk ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar nedeniyle, genel olarak hizmet sektörü çalışanlarının eğitimi ve siyasal olmayan bir yaklaşımla desteklenmesi konusunda yeterli çaba gösterilmemiş ve sektör adeta felç durumuna düşmüştür. Şu anda hizmet sektörünün durumu ve sunulan hizmetler göz önüne alındığında, bu sektörün güçlendirilmesi gerekmektedir. Bu şekilde, kendi kendine yeten ve gelişmiş bir Afganistan'ın inşasında önemli bir rol oynayabilir. Afganistan'da hizmet sektörü, 26 bakanlık ve 30 bağımsız kuruluşla temsil edilmektedir. Bu sektörün kalitesine bağlı olarak vatandaşlara sunulan

hizmetlerin ve güvenin sağlanması büyük önem taşımaktadır. Temel hizmetler arasında eğitim, elektrik, su, sağlık, yoksullukla mücadele, yolsuzlukla mücadele, standartların iyileştirilmesi ve yaşam kalitesinin artırılması, özel sektörün büyüme sürecinin genişletilmesi yer almaktadır. Tüm bu hizmetler, ülkenin kalkınma ve büyüme yolunda büyük bir öneme sahiptir (Haşimi, 2016, 5).

Son zamanlarda Afganistan, hizmetler sektöründe olumlu gelişmeler kaydetmiş olsa da insanların hayat kalitesi önemli ölçüde iyileşme göstermemiştir. Finans, telekomünikasyon, lojistik hizmetleri ve ulaşım gibi alanlarda bazı olumlu ilerlemeler yaşanmış olmasına rağmen ülkenin altyapısıyla ilgili temel sorunlardan biri olan terör tehdidinin sona ermesi ve iç karışıklığın son bulması durumunda, yatırımcıların risk endişelerinin azalması ve hizmet sektörünün hızlı bir şekilde büyümesi beklenmektedir. Hizmetler sektörü, son yıllarda tarım ve sanayi sektörlerine göre daha hızlı bir büyüme göstererek GSYİH'nın %55'ten fazlasını oluşturur hale gelmiştir (Sadid, 2019: 25). Dünya Bankası'na göre, Afganistan'ın mobil telekomünikasyon abone sayısı son yıllarda önemli ölçüde artmıştır. 2002 yılında sadece 57.000 mobil ve sabit telekomünikasyon abonesi bulunan Afganistan'da, günümüzde beş Telekom operatörü aracılığıyla yaklaşık 18 milyon abonesi olduğu tahmin edilmektedir. Bu da mobil ağların nüfusun %85'inden fazlasını kapsadığı bilinmektedir. Bu durum, Afganistan'ın telekomünikasyon sektörünün hızlı büyüdüğünü ve mobil telekomünikasyonun yaygınlaştığını göstermektedir. Bu nedenle, son on yıl içinde telekomünikasyon sektöründe yıllık olarak ortalama %60 oranında büyüme gerçekleşmiştir diyebiliriz (WorldBank, 2023).

Afganistan'ın Hizmetler sektörünün güçlendirilmesi ve geliştirilmesi için aşağıdaki adımlar atılabilir (Azizi, 2019: 64).

- Kanunlar ve politikalar gözden geçirilmeli ve çağdaş standartlara uygun hale getirilmeli, aynı anda bu kanunlar ve politikalar hizmet sektörünü desteklemek amacıyla düzenlenmelidir.
- Hizmet faaliyetleri basitleştirilmeli, yolsuzluğu engellemek için lisans, izin ve belge süreçleri ciddi bir şekilde denetlenmeli ve bu işlemler bağımsız bir kurum tarafından gerçekleştirilmelidir.

- Yeni, uygun ve verimli ekonomik kanunlar oluşturulmalı ve bu kanunlar diğer ekonomik politikalara karşı tutarlı olmalıdır.
- Sertifikalar, beş yıllık sürelerle tek bir bağımsız otorite tarafından sağlanmalıdır.
- Yatırımcıları finanse etmek amacıyla bir Kalkınma Bankası kurulmalı ve yatırımcılara uzun vadeli ve düşük faizli kredi imkanları sunulmalıdır.
- Önemli ekonomik kararlar ve kanuni düzenlemelerde, hizmet sektörü temsilcilerinin görüşleri dikkate alınmalı ve önerileri değerlendirilmelidir.
- İşgücü piyasasının ihtiyaçlarına dayalı olarak, yetenekli ve eğitimli işgücü yetiştirilmesi için müfredat ve eğitim kararlarında özel sektörün görüşleri göz önünde bulundurulmalıdır.
- Özel sektörün vergi gelirlerinin bir kısmı ekonomik Ar-Ge programlarına ayrılmalıdır.

2.7.5. Finans sektöründe düzenlemeler

Afganistan'ın finans ve bankacılık sektörü, ülkenin ekonomik büyümesini desteklemek, finansal hizmetlere erişimi artırmak ve ekonomik istikrarı sağlamak amacıyla faaliyet gösteren kurumları içermektedir. (DAB), ülkenin merkez bankası olup, görevleri; finansal istikrarı sağlamak, para politikasını yönetmek, döviz kontrolü ve bankacılık sektörünün düzenlenmesidir.

Afganistan ekonomik krizle boğuşurken, Kabil hükümetinin düşmesiyle birlikte dış yardımların askıya alınması, ABD ve diğer batılı ülkeler bankalarında tutulan Afganistan Merkez bankasına ait yaklaşık 10 milyar dolarlık rezervlerin dondurulmasıyla dış yardıma bağımlı Afganistan'ın uluslararası fonlara erişimi kısıtlandı, bu durum finans ve bankacılık sisteminde ciddi baskılar ve ekonomiyi durma noktasına getirdi. Dünya Bankası ve IMF, kalkınma projelerini ve yardımlarını durdurmasıyla işsizlik ve yoksulluk oranında artış meydana gelmiştir. Temel gıda fiyatlarındaki hızlı yükseliş, dış ticaret ve dış yardımların kesilmesinin ardından insanlar açlıkla mücadele etmektedirler (Dashti, 2021: 3).

Afganistan'daki bankacılık sektörü, 2020 yılın sonunda toplam mevduatın 2.8 milyar dolar iken, eylül ayında bu rakamın 2 milyar dolara düşmüştür. Mevcut eğilim

ve para çekme kısıtlamaları nedeniyle, mevduatın 2021'in sonunda 1.7 milyar dolara kadar düşmesi ve ülkenin kredi piyasasında önemli bir düşüş yaşanmasının ardından toplam krediler, geçen yıl sonunda 33 milyar dolarlık seviyede iken Eylül ayında 307 milyon dolara gerilemiştir. Bu durum, Afganistan'ın bankacılık sektörünün çöküşüne işaret etmektedir. UNDP'nin mukim temsilcisi Abdallah el-Dardari, bankacılık sistemi olmadan Afganistan'daki insani krizin çözülemeyeceğini vurgulayarak, hızlı ve kararlı bir şekilde mevduat sahiplerine sigorta, bankacılık sistemi için likidite sağlanması, kredi garantileri ve geri ödeme erteleme gibi önlemlerin alınması çağrısında bulunmuştur (SPUTNIK, 2023).

Sonuç olarak, Afganistan tarih boyunca istikrara kavuşamadığı için ekonomik ve siyasi organları son derece zayıf duruma düşmüştür. Buna karşın finans ve bankacılık sistemi de mevcut duruma ayak uydurmak zorunda kalmıştır. Ülke ekonomisini ve finans sektörünü geliştirebilmesi için, öncelikle savaşın sona ermesi, istikrarlı bir yönetimin sürdürülmesi, ekonomik ve finans sektörünün güçlenmesi ve nitelikli bankacılar ile borsacıların yetiştirilmesi gerekmektedir. Ancak jeopolitik konumu nedeniyle büyük bir krizin içine sürüklenen Afganistan'ın bu durumdan kurtulması ve bölge güvenliğini tehdit etme pozisyonundan çıkması önemli bir rol oynamaktadır. Ancak bu tek başına üstesinden gelebileceği bir durum değildir. Bu zorluğu aşmanın tek yolu, yerel güçler yerine merkezi otoriteye destek olmak ve ülke bütünlüğünü sağlamaktır (Arslan & Hashemi, 2020: 77-78).

2.7.6. Bilgi Teknolojisi

Afganistan'da bilgi teknolojisi sektörü, son yıllarda büyük bir gelişme göstererek, ülkenin bilgi teknolojisi altyapısı ve internet erişimi giderek yaygınlaşmıştır. Ancak Afganistan'ın geçmişten günümüze yaşadığı politik ve güvenlik sorunları sektörün potansiyelini tam olarak kullanmasını engellemiştir.

Afganistan bilgi teknolojisi olarak, telekomünikasyon sektöründe önemli bir büyüme hızı yakalamıştır. Ancak, 2013 yılında 2,4 milyon internet kullanıcılarına sahipken, uluslararası koalisyon güçlerinin 2014'te ülkeden ayrılmasının ardından bu sayıda bir azalma yaşanmıştır (Shaiq, 2014: 25). Özellikle uluslararası desteğin

azalması ve güvenlik endişelerinin artması, internet kullanımının gerilemesine neden olmuştur.

Son on yıla baktığımızda Afganistan, telekomünikasyon, iletişim, internet ve medya alanlarında önemli bir büyüme yaşanmıştır. 22 milyon cep telefonu abonesi ve 4 milyondan fazla internet kullanıcısı bulunmaktadır. Bu rakamlar, iletişim altyapısının geliştiğini ve halkın teknolojiye erişiminin arttığını göstermektedir. Radyo, televizyon ve internet siteleri sayısı da hızla artmıştır. Telekomünikasyon sektörü, etik ve şeffaf bir şekilde faaliyet gösterip ticaret için bir model haline gelerek medya ile toplum gibi sektörlerde sosyal-ekonomik gelişme sağlanmış görülmektedir. Fiber optik donanımlar, uydu iletişim sistemleri ve uygun fiyatlı hizmetler gibi tesislerin sağlanmasıyla da büyük başarılar elde etmiştir (Farsnews, 2023). Afganistan'da bilgi teknolojisi sektörüne yatırım yapmak isteyen girişimciler için bazı zorluklar bulunmaktadır. Güvenlik sorunları, yolsuzluk, sınırlı altyapı ve yetişmiş işgücü eksikliği gibi faktörler sektörün gelişimini etkileyebilir. Ancak Afganistan'da yetenekli ve motivasyonlu genç bir nüfus bulunması, sektörün potansiyelini artırmaktadır.

Aşağıda, Afganistan İletişim ve Bilgi Teknolojisi Bakanlığı'nın 2021 yılında bilgi teknolojisi alanında gerçekleştirmeyi planladığı önemli projeleri içermektedir (İletişim ve Bilgi Teknolojisi Bakanlığı, 2023).

- Afganistan'da bilgi teknolojisinin geliştirilmesi (e-devlet uygulamalarının eğitim, yüksek öğrenim ve sağlık sektöründe geliştirilmesi).
- İnternet değişim Merkezi (NIXA) geliştirilmesi.
- Afganistan Ulusal Bilgi Merkezi'nin iCloud'a dönüştürülmesi.
- Dijital Casa projesinin uygulanması.
- Mobil Ödeme Sistemi (MSP) aracılığıyla maaş ödemelerinin gerçekleştirilmesi.
- Bakanlık projelerinin birleştirilmesi ve reformların uygulanması.
- Elektronik kimlik doğrulama ve e-ticaret altyapısının geliştirilmesi (ARCA).
- Eğitim ve sağlık sektörleri için yer tabanlı uydu bağlantısı kurulması.

Sonuç olarak, Afganistan'da bilgi teknolojisi sektörü potansiyel bir büyüme alanı olarak görülmektedir. Ancak ülkenin karşılaştığı zorluklar göz önüne alındığında, sektörün tam potansiyeline ulaşması zaman alabilir. Uluslararası yardımlar, yatırımlar ve eğitim fırsatlarıyla birlikte, Afganistan bilgi teknolojisi sektörü daha da gelişmesi mümkün olabilir.

2.7.7. Sürdürülebilir Bir Barışın Sağlanması

Afganistan, uzun bir süredir iç ve dış müdahalelere maruz kalarak karmaşık bir savaş ortamına dönüşmüştür. Tarih boyunca, özellikle 19. ve 20. yüzyıllar arasında, İngilizler ve Sovyetler Birliği gibi güçlerle çatışmalara girişmiş ve bu güçleri yenilgiye uğratmıştır. Bununla birlikte, sonraki dönemlerde ABD, 2001 yılından itibaren Afganistan'da askeri varlık göstererek ve çeşitli yardım programları yürüterek bölgede etkisini sürdürmüştür. Bu dönemde, ABD askeri birlikleri ve sivil personeli, uzun süre boyunca çeşitli askeri operasyonlar, eğitim faaliyetleri ve yardım programlarını yürütmüştür. Ancak, 2021 yılında Pakistan'ın etkisiyle, Taliban'ın yeniden güç kazanmasıyla ABD askerleri Afganistan'dan çekilmek zorunda kalmıştır (History.com/ 2023).

Günümüzde, savaş durumu sadece Afganistan sınırları içinde değil, aynı zamanda İran ve Pakistan sınırları da içeren geniş bir coğrafyada devam etmektedir. Bu nedenle, Afganistan'da sürdürülebilir bir barışın sağlanması, karmaşık ve çok boyutlu bir süreci gerektiren önemli bir hedef olarak karşımıza çıkmaktadır. Son olarak, Pakistan'ın çatışmanın bir tarafı olarak yer aldığı göz önüne alındığında, Afganistan hükümetinin öncelikle bu ülkeyle olan sınır sorununu çözmesi ve ardından uygun araçlar ve uluslararası toplumun desteğiyle barışın sağlanması için bu ülkeyle görüşmelere başlaması gerekmektedir. Afganistan'ın sürdürülebilir bir barışın sağlanması için şu yolları takip etmelidir (Arya, 2022: 1-5).

- İyi yönetim, istikrarlı bir hükümet yapısı ve iç barış sağlanmalı.
- Ekonomik Kalkınma ve İstihdam Olanaklar Yaratılmalı.
- Eğitim ve Kültürel Tolerans Teşvik Edilmeli.
- Ulusal çıkarlara öncelik verilmeli ve korunmalı.

- Dost ve düşman doğru bir şekilde belirlenmeli, güvenlik ve iş birliği sağlanmalı.
- Devreden sorunlar aktif olarak çözülmeli ve taraflar arasında diyalog kurulmalı.
- Pakistan üzerinde baskı yapılmalı ve iyi komşuluk ilişkileri kurulmalı.
- Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne başvurularak uluslararası destek talep edilmeli.
- Yolsuzlukla Mücadele:

Bu adımlar Afganistan'ın barışı için önemli bir rol oynamakta olup, ancak, her adımın uzun vadeli ve sürekli bir çaba gerektirdiği unutulmamalıdır.

2.7.8. Yolsuzlukla Mücadele

Afganistan yaklaşık 20 yılı aşan yolsuzlukla mücadele konusunda zorlu bir süreç yaşamaktadır. 2021 yılında yayınlanan yolsuzlukla mücadele endekse göre, ülke 180 ülke arasında 174. sırada yer alarak 100 puan üzerinden sadece 16 puan almıştır. Bu, yolsuzlukla mücadelede zayıf bir performans sergilediğini göstermektedir. Ancak 2022 yılında, Taliban dönemiyle birlikte Afganistan'ın sıralamada yükseldiği görülmüştür. Ülke, 150. sıraya çıkarak 100 puan üzerinden 24 puan almış ve bir önceki yıla göre daha iyi bir ilerleme kaydetmiştir. Bu, Afganistan'ın yolsuzlukla mücadelede biraz daha olumlu bir yönde ilerlediğini göstermektedir (www.transparency.org/ 2023).

Afganistan hükümeti, yolsuzluk ve rüşvetle mücadele konusunda çeşitli adımlar atmıştır. Bunlar arasında yolsuzlukla mücadele için kurumsal yapıların güçlendirilmesi, yolsuzluk suçlarına karşı yasaların sıkılaştırılması, şeffaflık ve hesap verebilirlik mekanizmalarının geliştirilmesi ve kamu kurumlarında etik değerlere dayalı bir kültürün oluşturulması yer almaktadır. Bununla birlikte, bu sorunlarla mücadele etmek zaman alıcı bir süreçtir ve daha fazla çaba gerektirmektedir. Afganistan'ın yolsuzluk ve rüşvetle mücadelesinde, yerel ve uluslararası toplumun desteği de önemlidir. Uluslararası toplum, Afganistan'a finansal ve teknik yardım sağlayarak kurumsal kapasiteyi güçlendirmeye, hesap verebilirlik mekanizmalarını desteklemeye ve etik standartları teşvik etmeye yardımcı olabilir (U.S. Embassy in

Afganistan, 2019). Ancak UNODC (Milletler Uyuşturucu ve Suç Örgütü) Afganistan yolsuzlukla mücadele konusunda önerdiği politikalar aşağıdaki gibidir (UNODC, 2010: 100-11).

- Afganistan bağımsız, özgür ve yeterli bütçeye sahip bir kuruma ihtiyaç duymaktadır. Devlet, bu kuruma denetleme yetkisini vererek, yolsuzlukla mücadelede gerekli araçları sağlamalıdır.
- Vali ve belediye başkanı atanmasında (dürüstlük standartlarına uyma taahhüdü gibi) idari yolsuzluğa bulaşmamış olmaları göz önünde bulundurulmalıdır.
- Kamu hizmetlerine atanmış kişiler, (UNODC) normlarına uygun olarak gelir ve varlıklarını açıklamalıdır.
- Afganistan'da birçok insanın 40% idari süreçleri hızlandırmak veya kaliteli hizmetlere erişmek amacıyla rüşvet verdiği göz önüne alındığında, yönetim yaklaşımının öncelikli olarak daha dostane olması ve kamu hizmetlerinin daha erişilebilir ve kaliteli sunulması gerekmektedir.
- Genel tedarikler, ihale süreci ve siyasi mücadeleler BM Konvansiyonu'na göre tamamen şeffaf olmalıdır. Mali kurumların düzenlemeleri kara para aklamayı engellemek için uygulanmalıdır.
- Medya, sivil toplum ve öğretmenler, kamu yolsuzluğuyla mücadeleye daha çok katılmalı ve yönetsel yolsuzluk kültürünü sağlıklı bir ortama dönüştürmeye yardımcı olmalıdır. Ayrıca toplumun önde gelen dini ve ulusal liderleri, bu mesajın yayılmasında iş birliği yapmalıdır.
- Afganistan hükümeti ve finansman sağlayan toplum, kamu hizmeti çalışanlarının maaşlarına daha fazla dikkat etmelidir. Eğer yeterli maaş alıyorsa, kalitesiz hizmet sunma gerekçeleri azalır. Yolsuzlukla mücadele operasyonları, adaleti sağlama önlemlerini kapsar.
- "Yönetim temizliği" Üst düzey devlet yetkilileri mağdurlara yardım etmeli ve suç işleyenlere destek olmamalıdır.
- Suçtan elde edilen gelirlere el konulmalıdır.
- En üst düzey yargıcın yargıçlara yönelik disiplin önlemleri almalıdır. Çünkü şu anda, bir hâkimi kiralamak, bir avukat tutmaktan daha ucuz olduğuna inanılıyor.

- Uluslararası destekçiler, kaynakların etkili kullanımını sağlayarak yardım paralarının israfını önlemeli ve Afganistan'ın bütçe sürecine olumlu katkıda bulunmalıdır.

Son olarak, Liderler, yolsuzlukla etkin bir şekilde mücadele edip barışı teşvik edebilirler. Hükümetler, aktivistlerden iş sahiplerine, marjinal topluluklara ve gençlere kadar tüm bireyleri karar alma süreçlerine katılım için teşvik etmelidir. Demokratik toplumlarda insanlar, yolsuzluğun kökünü kurutmaya yardımcı olmak ve daha güvenli bir dünyayı yaratmak için herkesin sesini duyurmak amacıyla harekete geçmelidir.

2.7.9. Doğal Kaynakların Etkin Kullanımı

Afganistan, yılladır iç savaşlar ve dış saldırılarla mücadele etmek zorunda kalan ve korumasız durumda olan 38 milyonluk nüfusa sahip bir ülkedir. 2001-2021 döneminde demokratik bir hükümetin kurulmasıyla birlikte olumlu ilerlemeler kaydedilmiştir. Başta eğitim olmak üzere, sağlık ve insan hakları alanlarında iyileşmeler görülmüştür. Ancak yoksulluk, işsizlik, düşük ekonomik büyüme oranı ve göç sorunu hala büyük sorunlar olarak devam etmektedir. Afganistan, zengin doğal kaynaklara sahip olmasına rağmen, bu kaynakların ekonomiye yeterince katkı sağlamadığı gözlemlenmektedir (Rashid, 2022: 1). Ülkede bulunan doğal kaynaklar arasında petrol, kömür, doğalgaz, bakır, demir, altın, tuz, inşaat malzemeleri ve endüstriyel hammaddeler bulunmaktadır. Bu kaynakların toplam değeri yaklaşık 1 trilyon ABD Doları olarak tahmin edilmiştir. Ancak, Afganistan'ın bu doğal kaynak potansiyelini tam anlamıyla değerlendirebilmesi için altyapı, teknoloji ve yatırım gerekmektedir. Ülkenin siyasi ve güvenlik sorunları, kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasını engellemekte ve potansiyelini sınırlamaktadır (T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2020: 18).

T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği “Afganistan Ülke Raporu” başlıklı raporuna göre Afganistan, doğal kaynaklarını etkin bir şekilde kullanabilmesi için şu adımları atmalıdır.

- Altyapısını güçlendirmeli: Doğal kaynakların keşfedilmesi, çıkarılması ve işlenmesi için uygun altyapıya ihtiyaç duyar. Yollar, demiryolları, limanlar ve

enerji iletim hatları gibi altyapı yatırımları, doğal kaynakların etkin bir şekilde kullanılmasını destekleyebilir.

- Teknoloji ve bilgi birikimini artırmalı: Madencilik, enerji üretimi ve endüstriyel işlemler gibi sektörlerdeki teknolojik yeniliklere ve en iyi uygulamalara erişim sağlanmalıdır. Yerli yetenekleri eğitmek, araştırma ve geliştirmeyi teşvik etmek ve uluslararası iş birlikleri yoluyla teknik destek almak önemlidir.
- Yatırımları teşvik etmeli: Yabancı yatırımcıları cezbedecek düzenlemeler ve teşvikler sağlamak, yerli ve yabancı şirketler arasında iş birliğini teşvik etmek ve adil ve şeffaf yatırım ortamını oluşturmak önemlidir.
- Kaynakları sürdürülebilir bir şekilde yönetmesi gerekliliği: Afganistan, doğal kaynakları sürdürülebilir bir şekilde yönetmeli ve çevresel, sosyal ve ekonomik etkileri göz önünde bulundurmalıdır. Çevresel etkileri azaltmak, toplulukların katılımını sağlamak, yerel halkın faydalarını artırmak ve kaynakların gelecek nesillere korunmasını sağlamak için etkili politika ve yönetim mekanizmaları oluşturulmalıdır.
- Hukukun Üstünlüğünü ve İstikrarı Sağlamak: hukukun üstünlüğünü ve istikrarı sağlamak için güçlü bir yasal çerçeve oluşturmalıdır. Doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesiyle ilgili adil ve şeffaf düzenlemeler, yolsuzluğun önlenmesi ve iş yapma güvenliğini sağlama açısından önemlidir.

Bu şekilde, Afganistan, doğal kaynaklarının potansiyelini tam anlamıyla değerlendirerek ekonomik büyümeyi destekleyebilir, istihdamı artırabilir ve nüfusun refahını yükseltebilir (T C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 8-10).

Ancak, bu süreçte siyasi istikrar, güvenlik ve uluslararası iş birliği gibi diğer faktörlerin de göz önünde bulundurulması unutulmamalıdır.

2.7.10. Gümrük ve Vergi Reformları

Afganistan'da gümrük ve vergi reformları, ülkenin ekonomik büyümesini desteklemek, gelir toplamak ve kamu hizmetlerini finanse etmek amacıyla gerçekleştirilmektedir. Bu reformlar, daha etkin ve şeffaf bir vergi sistemi oluşturmayı,

vergi tahsilatını artırmayı, kaçakçılığı azaltmayı ve yatırımları teşvik etmeyi hedeflemektedir. Gümrük reformları genellikle ithalat ve ihracat işlemlerini kolaylaştırmayı ve gümrük prosedürlerini basitleştirmeyi, Dış ticaret faaliyetlerini DTÖ standartlarına uygun bir şekilde gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır (Azizi, 2019: 87-89). Afganistan, bölge ülkeleri arasında en düşük gümrük tarifelerine sahip olan bir ülke konumunda olup, üretimin sınırlı olması ve büyük bir kısmının ithalata dayanması sebebiyle ithal edilen ürünlere genellikle 5%'ten daha düşük gümrük vergileri uygulanmaktadır. Son yıllarda bazı gümrük vergilerinde artışlar yaşansa da bu değişikliklerin ticaret akışı üzerinde belirleyici bir etkisi olmadığı gözlemlenmektedir. İthalat yapabilmek için Ticaret Bakanlığı'ndan faaliyet belgesi almak gerekmekte ve işletme lisansı olmayan kişiler ek olarak 1% vergi ödemek zorundadır. Ayrıca, bazen Afganistan'daki gümrüklerde ortaya çıkan yolsuzluk vakaları medyada yer bulmakta ve gümrük mevzuatına uyulmadığı, keyfi uygulamalara göz yumulduğu şeklinde eleştiriler dile getirilmektedir (T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü, 2022: 2).

Afganistan, gelir toplama sürecini güçlendirmek ve yolsuzluğun kökünü kazımak için gümrük ve vergi reformları üzerinde çalışmalar yapmaktadır. Genel olarak Afganistan, geliri artırmak ve yolsuzluğu azaltmak için gümrük ve vergi sistemlerini iyileştirmeye çalışmaktadır.

Aşağıda Afganistan'ın gümrük ve vergi bakanlığı, ülkenin ekonomik büyümesi ve toplumda refah düzeyinin artırılması hedefleri doğrultusunda şu çözüm önerilerine odaklanmaktadır:

- Gümrük vergileri ve tarifeler, adil bir dengeyi sağlamak amacıyla titizlikle gözden geçirilmeli ve uygun bir yapıya kavuşturulmalıdır.
- Tüccarların gümrükleme işlemleri konusunda, işlemlerini hangi gümrük noktasında gerçekleştirebilecekleri konusunda serbestlik sağlanmalıdır.
- Dijitalleşme ve otomasyon gibi modern teknolojilerin kullanımı ile gümrük işlemleri hızlandırmak için elektronik gümrük sistemine geçmelidir.
- APTTA anlaşması iptal edilmeli ve yeni ticari ve transit anlaşmalarla komşu ve bölgesel ülkeler arasındaki iş birliği artırılmalıdır.

- Sınırdaki bulunan gönderileri özellikle gümrük noktalarında, ülkenin tüm gümrüklerinde kaliteli kontrol cihazları ve laboratuvarlarla donatılmalıdır.
- Petrol ürünlerinin gümrükleme sürecindeki sorunlar etkili bir şekilde giderilmelidir.
- İthalat yapmak isteyen işletmelere yönelik kolaylık sağlanması ve bürokratik engellerin azaltılması gerekmektedir.
- Uluslararası ticaret anlaşmalarına katılım ve ticari ilişkilerini geliştirmelidir.
- Gümrük personelinin eğitimi ve yeteneklerinin geliştirilmesi için programlar düzenlenmelidir.
- Petrol ürünlerinin kaçak yollarla ithal edilmesi engellenmeli ve sıkı denetimlerle önlem alınmalıdır (Wasil, 2015: 69).

Bu adımlarla Afganistan, ekonomik kalkınma ve refah düzeyini artırma yolunda önemli ilerlemeler kaydedebilecektir. Afganistan'ın gümrük ve vergi alanındaki reform çabaları, ülkenin ticaretin akışını düzenlemek, yolsuzlukla mücadele etmek ve daha adil bir ticaret ortamı oluşturmak için hayati önem taşımaktadır.

2.7.11. Altyapı geliştirme çalışmaları

Afganistan'da altyapı geliştirme çalışmaları, ülkenin kalkınması ve sürdürülebilir büyümesi için önemli bir öncelik taşımaktadır. Aşağıda, Afganistan'da altyapı geliştirme alanında yürütülebilecek çalışmalardan bazıları sıralanmıştır:

- Devlet, özel sektörün desteğiyle sınırdaki gümrüklerde büyük terminaller inşa etmelidir.
- Uluslararası Transit Sistemi (TIR) kullanımı için gerekli olan işlemler sağlanmalı ve uygulanmalıdır.
- Enerji altyapısının geliştirilmesi, elektrik üretimi ve dağıtım kapasitesinin artırılması için önemlidir.
- Tarımsal üretimi desteklemek için su ve sulama altyapısının geliştirilmesi büyük önem taşır. Barajlar, kanallar ve sulama projeleri, su kaynaklarının etkin yönetimi ve tarımsal üretimin artırılması için stratejik yatırımları içermelidir.

- Eğitim ve sağlık hizmetlerine erişimi geliştirmek için altyapı çalışmaları önemli bir rol oynamaktadır. Okulların ve sağlık merkezlerinin inşası, donanımının iyileştirilmesi ve personel kapasitesinin artırılması, temel hizmetlere erişimi kolaylaştıracaktır.
- İletişim altyapısının geliştirilmesi: bilgi ve iletişim teknolojilerine erişimi artıracak, ekonomik büyümeyi destekleyecek ve toplumun diğer alanlarla bağlantısını güçlendirecektir. Telekomünikasyon altyapısının modernizasyonu ve genişletilmesi, Afganistan'ın dijital dönüşümüne katkı sağlayacaktır.
- Karayolu ve demiryolu ağının geliştirilmesi büyük önem taşımaktadır.
- Ülke çapında demiryolu hatları oluşturulmalıdır.
- Ülkedeki iletişim ve transit yollarının sağlanabilmesi için kesin ve işlerlik sağlayan bir mekanizma oluşturulması kaçınılmazdır (Dünya Bankası, 2023).

2.7.12. Yönetim Reformu ve Özel Sektörün Güçlendirilmesi

Afganistan'da yönetim reformu ve özel sektörün güçlendirilmesi, ülkenin kalkınması ve sürdürülebilir büyümesi için önemli adımlardır. Bu bağlamda aşağıdaki hususlara odaklanılmalıdır:

- E-devletin tanıtımı ve uygulaması geliştirilmelidir.
- İş birliği ve kalite kontrolünün geliştirilmesi için devlet ve özel sektörün ortak çalışmalar yapması gerekmektedir. Bu sayede modern bir kalite kontrol sistemi kurulabilir.
- Ticaret odası, devlet ve özel sektör arasında güçlü bir köprü olarak faaliyet göstermeli ve ulusal bir işbirlikçi rolü üstlenmelidir.
- Ticaret odası, hizmet sektörlerinde yetkilendirme değişiklikleriyle daha etkin bir rol oynamalıdır (proforma, vize işlemleri, ticari ürün tanıtımı). Bu sayede devlet ve özel sektör arasında güçlü bir işbirlikçi haline gelebilir.
- Ticaret odası, büyük ekonomik kararlar, özellikle yasa düzeltmeleri gibi süreçlerde aktif rol almalıdır. İş dünyasının temsilcisi olarak katılımı, daha adil ve kapsayıcı kararların alınmasına katkı sağlar.

- Tüccarlar ve yatırımcılar için vize alımını kolaylaştırmak için basitleştirilmiş bir prosedür benimsenmelidir. Bu şekilde, iş seyahatleri ve yatırım faaliyetleri daha hızlı ve sorunsuz bir şekilde gerçekleştirilebilir.
- Ticaret odasına üye olan tüccarlar ve yatırımcılar, yabancı büyükelçiliklerle tanıştırılmalı ve iş birliği olanaklarını keşfetmelidir (Azizi, 2019: 90-91).

2.7.13. Güvenliğin Sağlanması

Afganistan'da güvenliğin sağlanması hem Afgan hükümetinin hem de uluslararası toplumun devam eden çabalarını gerektiren karmaşık bir konudur. Afganistan'daki güvenlik durumunu iyileştirmek için atılan bazı adımlar şunlardır.

- Afganistan Ulusal Güvenlik Güçleri (ANDSF): Afganistan'ın kendi güvenlik güçleri olan ANDSF, Afgan Silahlı Kuvvetleri ve Afgan Ulusal Polisi'nden oluşur. Bu güçler, güvenlik operasyonlarını yürütmek, terör örgütlerine karşı mücadele etmek ve halkın güvenliğini sağlamak amacıyla eğitilmeli ve donatılmalıdır.
- Uluslararası İttifak ve Yardım: Afganistan, Taliban öncesi uluslararası ittifaklar ve yardım programları aracılığıyla güvenlik desteği almaktaydı. NATO, Afganistan'da güvenlik misyonları yürütüp eğitim, lojistik ve istihbarat desteği sağlamaktaydı. Ayrıca, bazı ülkeler Afganistan'a askeri ve mali yardımlar sağlamaktayken, Taliban'ın yönetime geçmesiyle hepsi askıya alınmıştır. Bu ittifak ve yardımın yeniden hayata geçirilmesi gerekmektedir.
- Sınır Kontrolleri: Afganistan, ülke sınırlarının güvenliğini sağlamak için sınır kontrol noktalarını ve gümrük noktalarını güçlendirmektedir. Bu, yasadışı sınır geçişlerini önlemek, terör örgütlerinin ve uyuşturucu kaçakçılığının önüne geçmek ve ulusal güvenliği sağlamak amacıyla yapılan bir adımdır.
- İstihbarat ve İstihbarat Paylaşımı: Afganistan, istihbarat birimlerini güçlendirerek içeride ve dışarıda olası tehditleri belirlemeli ve önlem almalıdır. Aynı zamanda, uluslararası ortaklarıyla istihbarat paylaşımını da sürdürerek ortak operasyonlara katılmalı ve terör örgütlerinin faaliyetlerini izlemelidir (NATO, 2023).

Genel olarak, Afganistan'da güvenliğin sağlanması hem Afgan hükümetinin hem de uluslararası toplumun devam eden çabalarını gerektiren karmaşık bir konudur. Ülke, terörist gruplar ve siyasi istikrarsızlıktan kaynaklanan önemli zorluklarla karşı karşıya, ancak güvenlik durumunu iyileştirmek ve ülkenin altyapısını geliştirmek için çabalar devam etmektedir.

Bu adımların yanı sıra, yerel halkın güvenlik bilincini artırmak, kamu düzenini sağlamak ve toplumun güvenliğine yönelik tehditleri önlemek için sosyal ve ekonomik programlar da yürütülmesi gerekmektedir.

Son olarak Afganistan, ekonomik kalkınma ve büyümesinin önündeki engelleri kaldırmak için yukarıda çözüm yolları olarak belirtilen hususları dikkate alarak, hepsini eksiksiz ve süratli bir şekilde gerçekleştirmelidir.

Bu bölüm, Afganistan'ın kapsamlı bir profilini çizerken coğrafi, demografik, tarihsel, ekonomik, sosyal ve kültürel özelliklerine odaklanarak geniş bir perspektif sunmaktadır. Coğrafi özelliklerin vurgulanmasıyla Afganistan'ın stratejik konumu belirginleşirken, nüfus yapısı incelenerek etnik gruplar, diller, dinler ve demografik dağılım detaylandırılmıştır. Tarihsel gelişmeler bölümü, ülkenin zengin tarihini anlamamıza katkı sağlarken, ekonomik durumun genel bir değerlendirmesi ve sosyal alanlardaki önemli konuların ele alınması, Afganistan'ın mevcut durumunu anlamak adına önemli bir referans sunmaktadır. Kültürel yapı ve dış politika başlıkları, ülkenin kimliği ve uluslararası ilişkilerini aydınlatarak Afganistan'ın içsel ve dışsal dinamiklerini anlamak adına değerli bir bakış sunar. Afganistan'ın geleceğine dair öngörüler ise, uluslararası toplumun rolüne odaklanarak ülkenin önündeki zorlukları ve potansiyel fırsatları değerlendirmemize imkân tanır. Bu bölüm, Afganistan'ın çok yönlü yapısını anlamak ve sürdürülebilir kalkınma için stratejiler belirlemek açısından kapsamlı bir kaynak oluşturur.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. AFGANİSTAN EKONOMİSİ VE DIŞ TİCARET POLİTİKALARI

Afganistan'ın ekonomik yapısı ve dış ticaret politikaları, bu bölümde detaylı bir inceleme ile ele alınmaktadır. Bölüm, Afganistan'ın genel ekonomik durumunu değerlendirerek işsizlik oranı, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH), iktisadi büyüme hızı ve enflasyon gibi temel ekonomik göstergeleri ele alıyor. Ardından, Afganistan'ın dış ticaretini ve dış ticaret politikalarını inceliyor, ihracat ve ithalat verilerine odaklanarak ülkenin ticaret dengesini ortaya koyuyor. Aynı zamanda Afganistan'ın Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) katılımının avantajları ve dezavantajları detaylı bir şekilde tartışılıyor. Gümrük idaresi, gümrük politikaları, tarifeler, dış ticaret düzenlemeleri, yasaklı ürünler ve standartlar gibi konuları içeren bölüm, Afganistan'ın uluslararası ekonomik ilişkilerini ve ticaret anlaşmalarını ele alarak, özellikle SAFTA, Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (GSP), bölgesel iş birliği platformları, Afganistan-Pakistan, Afganistan-İran, Afganistan-Çin ve Afganistan-Türkiye ticaret ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde inceliyor. Bu bağlamda, Afganistan'ın dış ticaret stratejileri ve uluslararası ticaret alanındaki rolü üzerine kapsamlı bir analiz sunmayı amaçlıyoruz.

3.1. Afganistan'ın Genel Ekonomik Durum

3.1.1. İşsizlik Oranı

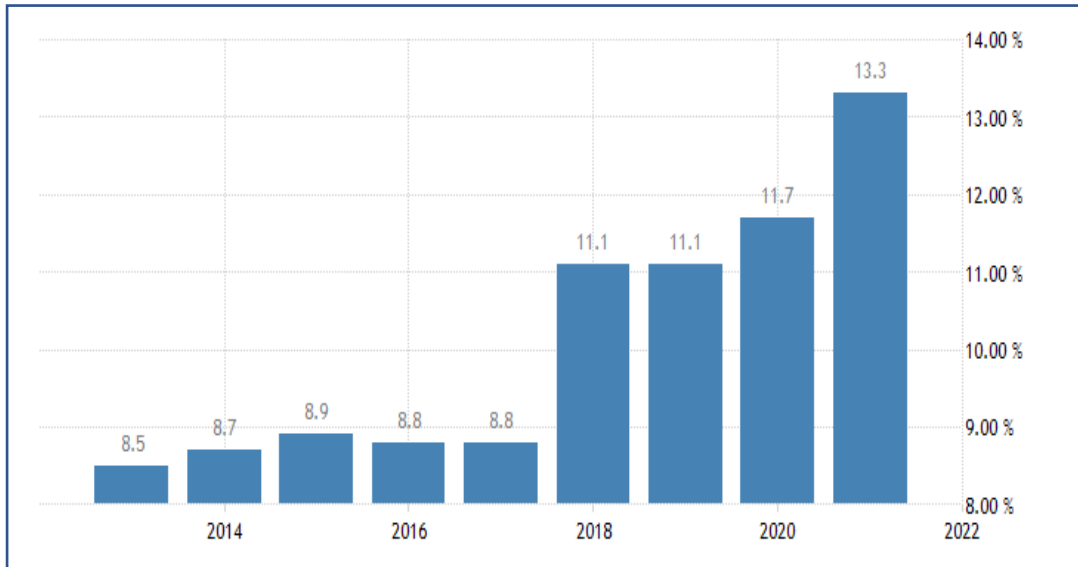
Afganistan, uzun yıllardır süren savaşlar, iç çatışmalar, politik istikrarsızlık ve güvenlik sorunları ile mücadele etmektedir. Bu faktörler, ülkenin ekonomisini olumsuz etkilemiş ve işsizlik sorununu derinleştirmiştir. İşsizlik, genellikle kırsal bölgelerde daha yaygınken, başta başkent Kabil olmak üzere, Kandahar, Mazar-i Şerif ve bazı diğer büyük şehirlerde de ciddi bir sorun olarak görülmektedir. Ülkenin demografik yapısında genç nüfusun oranı oldukça yüksek olup ve gençler arasında iş bulma konusunda ciddi zorluklar yaşanmaktadır.

ABD ve NATO güçlerinin Afganistan'dan çekilmesiyle birlikte, Taliban'ın 2021'de hızla geri dönüşü ve ardından gelen siyasi kriz ülkede büyük bir işsizlik krizine neden olmuştur. Bir taraftan iş sahipleri ülkeden ayrılırken, diğer taraftan binlerce insan işsizlikle karşı karşıya kalmıştır (Omar, 2021: 5).

İşsizlik, Afganistan'ın genç nüfusu arasında özellikle yaygındır. İşsizlik, gençler arasında sosyal ve ekonomik sorunların yanı sıra radikalleşme ve istikrarsızlığa katkıda bulunabilen bir faktör olarak da görülmektedir. Afganistan'daki işsizlik sorununun temel nedenleri arasında ekonomik altyapının zayıflığı, savaşın yol açtığı yıkım ve göç hareketleri, yetersiz eğitim ve beceri seviyeleri, düşük sanayileşme düzeyi ve yatırım eksikliği gibi faktörler bulunmaktadır. Bu nedenler, iş imkanlarının sınırlı olmasına ve işsizlik oranlarının yüksek seviyelerde seyretmesine katkıda bulunmaktadır (Amanat, 2021: 24-26).

2021 yılın öncesinde, Afganistan hükümeti ve uluslararası yardım kuruluşları, işsizlikle mücadele etmek ve istihdam yaratmak için çeşitli girişimlerde bulunmaktaydı. Girişimler arasında eğitim ve beceri geliştirme programları, mikrofinansman sağlama, tarım sektörünün desteklenmesi, altyapı projeleri ve özel sektörün teşvik edilmesi gibi önlemler yer almaktaydı. Ancak Talibanın yönetime el koymasının ardından DAB'a ait IMF'deki paraların ABD tarafından el koyulması yukarıdaki girişimler askıya alınmıştır. Halihazırda Afganistan, işsizlik sorununun çözümü için daha geniş kapsamlı ve sürdürülebilir çözümlere ihtiyaç duyulmaktadır (BBC, 2023).

Şekil 1. Afganistan'da İşsizlik Oranı

Kaynak: (Tradind Economics, Erişim Tarihi 16/06/2023)

Yukarıdaki tabloda, Afganistan'ın 2014-2021 yılları arasındaki işsizlik oranı verileri yer almaktadır. Bu verilere göz attığımızda, 2013 ile 2017 arasında işsizlik oranının neredeyse sabit bir seyir izlediğini görüyoruz. Ancak 2018'den itibaren her yıl işsizlik oranının geçen yıla göre arttığı gözlemlenmektedir. 10 yıllık verilerine göre, en düşük oran 2013'te %8,5 iken, en yüksek oran ise 2021'de %13,3 olduğu görülmektedir. Bu durum, işsizlik sorununun zamanla daha da artacağına işaret etmektedir.

3.1.2. Afganistan'ın GSYİH'si

GSYİH, bir ekonominin büyüklüğünü ölçmek için kullanılan bir göstergedir. Afganistan'ın GSYİH'si tarım, hizmetler ve endüstri sektörlerinden oluşmaktadır. Tarım sektörü, Afganistan ekonomisinin en büyük bileşenidir ve GSYİH'nin önemli bir kısmını oluşturur. Ancak, son on yıllarda iç savaş, siyasi istikrarsızlık ve güvenlik sorunları gibi faktörler, Afganistan'ın ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilemiştir.

Afganistan'ın ekonomik durumunu analiz etmek için, aşağıda 2010 ile 2021 yılları arasındaki veriler WB (Dünya Bankası) veri tabanından alınarak kullanılmaktadır. Bu dönemlerde, Afganistan GSYİH'si dalgalanmalar göstermiştir. Özellikle, iç savaşın etkileri nedeniyle 2011 ve 2014 yılları arasında istikrarsız bir büyüme görülmüştür. Sonrasında 2015 ve 2016 yıllarında hafif bir toparlanma yaşanmıştır. Ardından, 2017'den itibaren ekonomik büyüme tekrar yavaşlamış ve 2020 yılında COVID-19 pandemisiyle birlikte daha da zorlu bir dönem yaşanmıştır. Son olarak, 2021'de Taliban yönetime el koymasıyla birlikte GSYİH oranında önemli ölçüde düşüş görülmektedir.

Tablo 1. Afganistan GSYİH (Cari Milyar ABD Doları)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
\$	15,63	18,19	20,2	20,56	20,55	20	18,02	18,9	18,42	18,9	20,14	14,79

Kaynak: (Dünya Bankası, Erişim Tarihi: 20.06.2023)

Tablo 2. Afganistan GSYİH Büyümesi (Yıllık %)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
(%)	14,4	0,4	12,8	5,8	2,7	1,5	2,3	2,6	1,2	3,9	-2,4	-20,7

Kaynak: (Dünya Bankası, Erişim Tarihi: 20.06.2023)

Tablo 3. Afganistan Kişi Başı GSYİH (Cari ABD Doları)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
\$	554,6	621,9	663,1	652	628,1	592,5	520,3	530,1	502,1	500,5	516,9	368,8

Kaynak: (Dünya Bankası, Erişim Tarihi: 20.06.2023)

Yukarıdaki verilere baktığımızda Afganistan, 2010-2018 yılları arasında GSYİH'sinde istikrarlı bir ilerleme kaydetmiştir. Tarım sektöründeki büyüme, dış yardımlar, politika yapımındaki çabalar, küresel iş organizasyonlarına katılım ve bölgesel bağlantılar gibi faktörler bu ilerlemenin temelini oluşturmuştur. Mali reformlar ve yolsuzlukla mücadele de ekonomik gelişmeyi desteklemiştir. Afganistan'ın bölge ve dünya ekonomileriyle entegrasyonu, ticaretin artması ve uluslararası pazarlara erişim sağlaması da önemli bir etkidir. Bu faktörlerin bir araya gelmesi, Afganistan'ın ekonomik büyüme sürecini şekillendirmiştir (Alizada, 2020: 43).

Afganistan'ın GSYİH'si ve ekonomik performansı, yalnızca sayısal verilerle sınırlı olmayan karmaşık bir konudur. İstikrarlı bir ekonomik büyüme için politik istikrar, güvenlik, sosyal hizmetlerin geliştirilmesi ve sürdürülebilir kalkınma stratejileri gibi bir dizi faktörün dikkate alınması gerekmektedir.

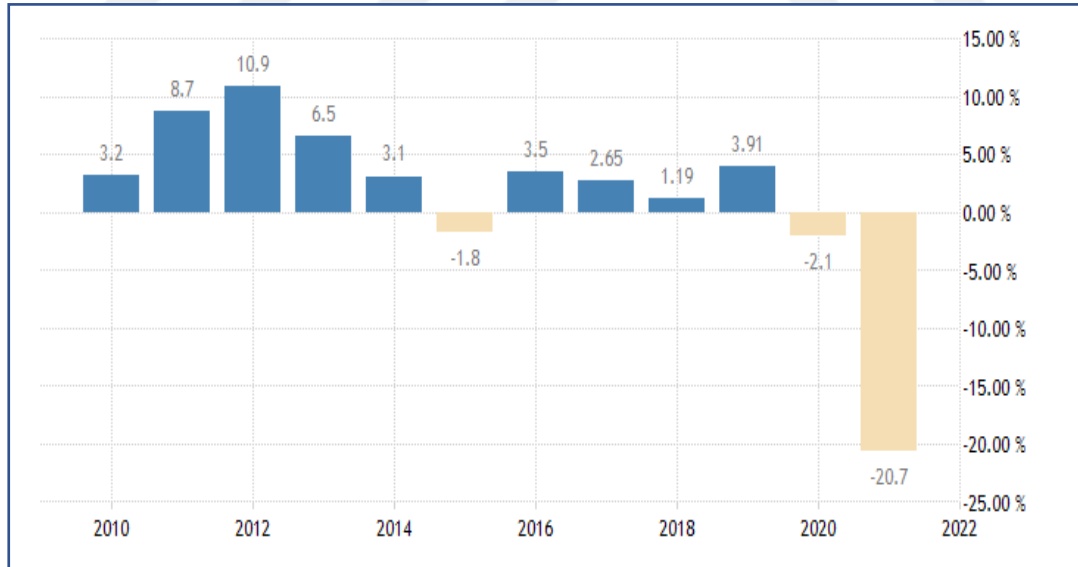
3.1.3. Afganistan'ın İktisadi Büyüme Hızı

Ekonomik büyüme, bir ülkenin üretilen mal ve hizmet kapasitesindeki artışı ifade eder. Afganistan, 2001 yılından itibaren hızlı bir şekilde ekonomik büyümeye odaklanmıştır. Tarım, hizmet ve sanayi sektörleri, ülkenin ekonomik yapısında önemli bir yere sahiptir. Ancak, Afganistan'ın ekonomik büyümesi özellikle tarıma dayanmaktadır. Tarımsal üretim, ülkenin temel kaynağı olup istikrarlı ekonomik büyüme için kritik bir rol oynamaktadır. Uluslararası yardımlar, ekonomik büyümeyi

desteklese “de tarım sektörünün büyümedeki önemli katkısı göz ardı edilemez. Bununla birlikte, iklim değişiklikleri ve yağış miktarındaki dalgalanmalar, tarımsal üretimde dalgalanmalara ve dolayısıyla ekonomik büyüme hızındaki değişikliklere neden olabilmektedir. Afganistan'ın sürdürülebilir ekonomik büyüme için tarım ve hayvancılık sektörlerine olan bağımlılığı önemli bir faktördür. Bu sektörlerin geliştirilmesi ve desteklenmesi, ülkenin ekonomik istikrarını güçlendirme yolunda kritik bir adımdır (Habibi, 2015: 114).

Son yıllarda Afganistan'ın ekonomik büyüme hızı dalgalanmalar göstermiştir. 2003-2013 döneminde, ekonomide yıllık olarak ortalama %9'dan fazla büyüme görülmüştür. Ancak, sonraki yıllarda yardımların azalması ve güvenlik sorunları nedeniyle büyüme hızı yavaşlamıştır. 2015-2020 yıllar arasında, yıllık ortalama büyüme hızı %2,5'e düşmüştür. Terör saldırıları, iç çatışmalar, Taliban ve diğer militan grupların faaliyetleri, siyasi istikrarsızlık ve yolsuzluk gibi faktörler, ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemiştir (Walker, 2021,7).

Şekil 2. Afganistan- GSYİH Yıllık Büyüme Hızı (2010-2021)

Kaynak: (tradingeconomics, Erişim Tarihi: 20.06.2023).

Yukarıdaki 12 yıllık grafik göz önünde bulundurulduğunda, Afganistan'ın ekonomik büyüme hızı dikkat çekici bir şekilde değişiklik göstermiştir. 2010-2014 yılları arasında, büyüme hızında belirgin bir artış görülmektedir. Ancak, 2015 yılında negatif bir eğilim ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, 2016-2019 yılları arasında

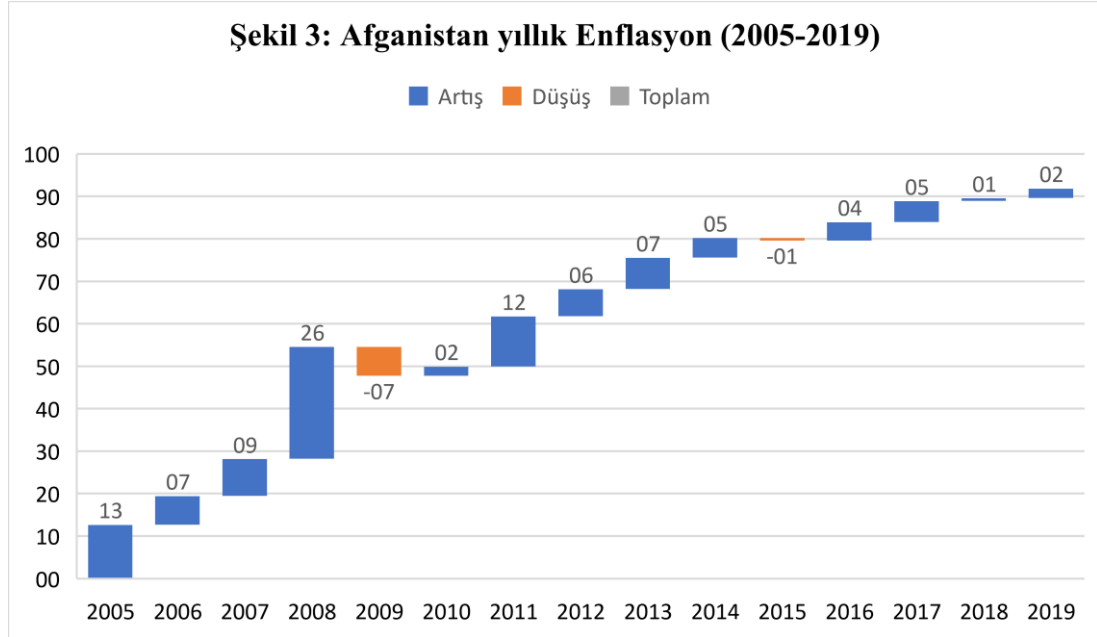
ekonomik büyüme pozitif bir yönde ilerlemiştir. Ancak, 2020 yılında Covid-19 salgını ve ardından 2021'de Taliban'ın iktidara gelmesi, son verilere göre ekonomik büyüme hızının -20,7 gibi olumsuz bir etkilenme yaşadığını göstermektedir. Bu değişiklikler, Afganistan'ın ekonomik istikrarı ve büyüme potansiyeli üzerinde önemli bir etkiye sahip olmuştur.

3.1.4. Enflasyon

Bildiğimiz üzere enflasyon, toplam talebin toplam arzdan daha fazla olmasının ardından ülkedeki genel fiyat seviyelerinin zaman içindeki sürekli artışını ifade eder. Enflasyon, bir ekonominin istikrarını, tüketici harcamaları, yatırımlar ve ithalat-ihracat gibi birçok ekonomik faktörü etkileyebilir.

Afganistan, tarihsel olarak yüksek enflasyon oranlarıyla karşılaşmıştır. Bunun birkaç nedeni vardır, örneğin siyasi istikrarsızlık, savaşlar, iç çatışmalar, ekonomik yapısının zayıflığı, dış yardımların dalgalanması gibi faktörlerdir. Aşağıda Dünya Bankası veri tabanından alınan veriler hem grafik ve hem de tablo şeklinde Afganistan enflasyon oranına açıklık getirmeye çalışılmıştır.

Şekil 3. Afganistan Yıllık Enflasyon Oranı (2005-2019)

Kaynak: (World Bank, Erişim Tarihi: 20.06.2023).

Tablo 4. Afganistan yıllık Enflasyon (2005-2019)

Yıllar	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
%	12,7	6,8	8,7	26,4	-6,8	2,2	11,8	6,4	7,4	4,7	-0,7	4,4	5	0,6	2,3

Kaynak: (World Bank, Erişim Tarihi: 20.06.2023).

Afganistan yönetimi, ülkesini 2021’de ABD işgalinden kurtardıktan sonra önemli ekonomik iyileşmeler kaydetti ve enflasyonu başarılı bir şekilde düşmüştür. Bu olumlu gelişmeler, Dünya Bankası raporlarında da açıkça belirtilmektedir. Dünya Bankası'nın son raporuna göre, Afganistan'ın 2022’de ekonomik durumu "olumlu" olarak değerlendirilmektedir. Enflasyon oranı, yüzde 18’lik bir zirveden yüzde 9’a kadar düşürülmüştür. Afganistan'ın para birimi olan Afgani, diğer para birimlerine karşı değerini korumayı başarmıştır. Ayrıca, yolsuzlukla etkin bir şekilde mücadele edilerek, ihracatta yüzde 90’lık bir artış sağlanmış ve 1,7 milyar dolarlık ihracat gerçekleştirilmiştir. Memur maaşları düzenli olarak ödenmekte ve vergiler düzenli bir şekilde tahsil edilmektedir. Dünya Bankası raporunu değerlendiren Afganistan İslam Emirliği, rapordaki olumlu ve gerçekçi noktaları memnuniyetle karşılamış ve bunun Afganistan'ın gerçek ekonomik kalkınma ve hareketlilik göstergesi olduğunu belirtmiştir. Ekonomiden Sorumlu Başbakan Yardımcısı Abdulgani Birader’in ofisinden yapılan açıklamada da bu olumlu değerlendirmeye destek verilmiştir (<https://www.ulusal.com.tr/> Erişim Tarihi: 2023).

3.2. Afganistan'ın Dış Ticareti ve Dış Ticaret Politikası

3.2.1. Afganistan'ın Dış Ticareti

Afganistan'ın ekonomisi, komünist darbesinden öncesinde 1978'li yıllarda oldukça gelişmekteydi. Ancak komünistlerin iktidarı ele geçirmesi ve ardından Sovyetler Birliği'nin müdahalesi, ülkenin ekonomisini olumsuz etkiledi. Toplumsal çalkantılar, yoğun askeri çatışmalar ve ekonomik altyapının bozulması, Afganistan'ın dış ticaretini durma noktasına getirdi. Bu durum, ülkenin ekonomik ilişkilerini ve ticaretini olumsuz yönde etkileyip, uluslararası ticaretin büyük ölçüde azalmasına neden oldu. Ayrıca, diğer ülkelerin Afganistan'a yönelik yardımların durdurulması, dış ticaretin daha da daralmasına ve ülkenin ekonomik sıkıntılarının derinleşmesine yol açtı (Hakimi, 2019: 17).

AMB ve anonim şirketler, dış ticaretin büyümesine, iletişim ve ulaşımın gelişmesine, yerel yatırımların artmasına ve askeri ile sivil harcamaların artışına önemli katkılarda bulunmaktadır. Bu kurumlar, dış ticaretin genişlemesi için gereken finansal kaynakları sağlamakta, yerel ekonomiye yatırımlar yaparak istihdamı artırmakta ve altyapının gelişmesine destek olmaktadır. Afganistan'ın iç savaştan kaynaklanan etkileri nedeniyle dış ticaret değerleri üzerinde dalgalanmalara sebep olan bir durum mevcuttur. Örnek olarak, 2008 yılında ihracat değeri 540 milyon dolar iken 2012'de 468 milyon dolara düşmüştür. Aynı dönemde ithalat değeri ise 3 milyon dolardan 7,9 milyon dolara yükselmiştir. Bu durum, Afganistan'ı sürekli olarak dış ticaret dengesi açığı veren ülkeler arasında yer almasına sebep olmaktadır (Shaiq, 2014: 30). Son 2021 yılındaki ticaret dengesine baktığımızda, 2020'de -5805 M\$ iken 2021'de ise, -4051 M\$ olmuştur. Bu durum, ülkenin ekonomik dengesizliğini ve dış ticaretin zorlukların hala devam ettiğini yansıtmaktadır.

Ülkenin ekonomik genel durumunu makroekonomik büyüklükler açısından değerlendirdiğimizde aşağıdaki verilere ulaşıyoruz.

Tablo 5. Afganistan'ın Ekonomik Göstergesi

GENEL DURUMU	SON	ÖNCESİ	DEĞER	YILLAR
Para birimi	85.74	85.74	Afgani	Haz/2023
GSYİH Yıllık Büyüme Oranı	-20.7	-2.1	%	Aralık/2021
Nüfus	34.3	33.6	Milyon	Aralık/2022
İşsizlik oranı	13.3	11.7	%	Aralık/2021
Enflasyon oranı	-1	1.9	%	Nisan/2023
Ticaret dengesi	-4051	-5805	Milyon Dolar	Aralık/2021
Mevcut hesap	-1047	-847	Milyon Dolar	Mart/2021
Cari Hesap / GSYİH	-17.3	-2.7	GSYİH'nın yüzdesi	Aralık/2020
Devlet Borcu / GSYİH	7.4	6.1	GSYİH'nın yüzdesi	Aralık/2020
Devlet Bütçesi	-4.5	-3.4	GSYİH'nın yüzdesi	Aralık/2021
Kurumlar vergisi oranı	20	20	%	Aralık/2022
Kişisel Gelir Vergisi Oranı	20	20	%	Aralık/2022

Kaynak: (Tradingeconomics, Erişim Tarihi: 24.06.2023).

Afganistan'ın dış ticareti, tam olarak 2015 yılında Dünya Ticaret Örgütü'ne üyeliğiyle birlikte başlamıştır ve yaklaşık olarak 164 ülke ile ticaret ağları üzerinde aktif ilişkiler kurmaktadır (Hüseyini, 2015, 76).

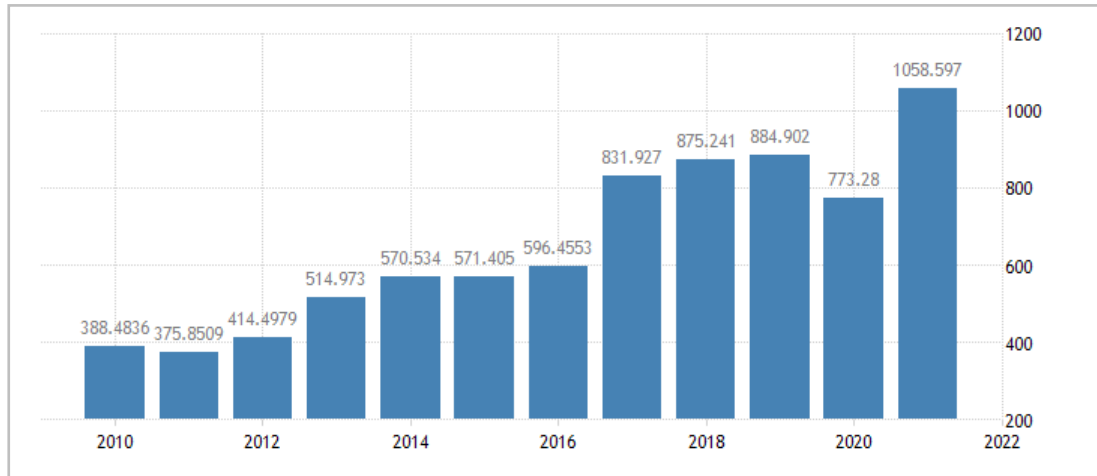
3.2.2. Afganistan'ın İhracatı

Afganistan'ın dış ticaretinin önemli bir bileşeni olan ihracat, ülkenin ekonomik büyüme ve dış ticaret dengesi açısından hayati bir rol oynamaktadır. Ülkenin verimli bölgelerini kullanarak düşük maliyetli ürünlerin üretimi ve uluslararası pazarlarda satışı, ihracat potansiyelini artırmak için önemli bir stratejidir. Halı, kilim, kuru yemiş ve tıbbi bitkiler gibi ürünler, Afganistan'ın ana ihracat kalemlerini oluştururken, dış

ticaret açığı veren bir ülke olması da dikkate alınması gereken bir durumdur. Bu nedenle, ihracatın artırılması ve dış ticaret açığının azaltılması, Afganistan'ın ekonomik kalkınma ve büyümesi için önemli adımlardır. Bu hedeflere ulaşmak için yapısal reformlar, yatırımlar ve uluslararası rekabet gücünün artırılması gerekmektedir. Afganistan'ın ihracat potansiyelini geliştirmesi, ekonomik kalkınmanın sağlanması ve dış ticaret dengesinin iyileştirilmesi açısından büyük bir öneme sahiptir.

Afganistan'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında susam tohumunu tercih edenler BAE, İran ve Türkiye olup, ceviz de Türkiye, BAE ve Hindistan öne çıkmaktadır. Yaş ve kuru üzümde Hindistan, Pakistan, Kazakistan, Rusya, Almanya, Çin ve Hollanda önemli pazarlar arasında yer alırken, elma ihracatında Hindistan ve Pakistan öne çıkan ülkelerdir. Baharatlar konusunda ise Çin, Hindistan, İspanya, Yemen ve Suudi Arabistan önemli alıcılar arasındadır. İşlenmiş meyve ve sebze de Mısır, Rusya, Almanya, Pakistan, BAE, Suudi Arabistan, İtalya ve Türkiye ihracatın yapıldığı ülkeler arasındadır. Tuzlanmış koyun derisi ise başta Türkiye olmak üzere, Pakistan ve Özbekistan'ın ihraç eden ülkeler arasında yer almaktadır (<https://assam.org.tr/> Erişim Tarihi: 2023). Afganistan'ın ihracatının bu çeşitliliği, farklı pazarlarda rekabet ederek ve ticari ilişkileri çeşitlendirerek dış ticaret potansiyelini artırma yolunda önemli bir adım olabilir.

Şekil 4. Afganistan'ın İhracatı (2010-2021, Milyon Dolar)

Kaynak: (Tradingeconomics, Erişim Tarihi: 25.06.2023).

3.2.3. Afganistan'ın İthalatı

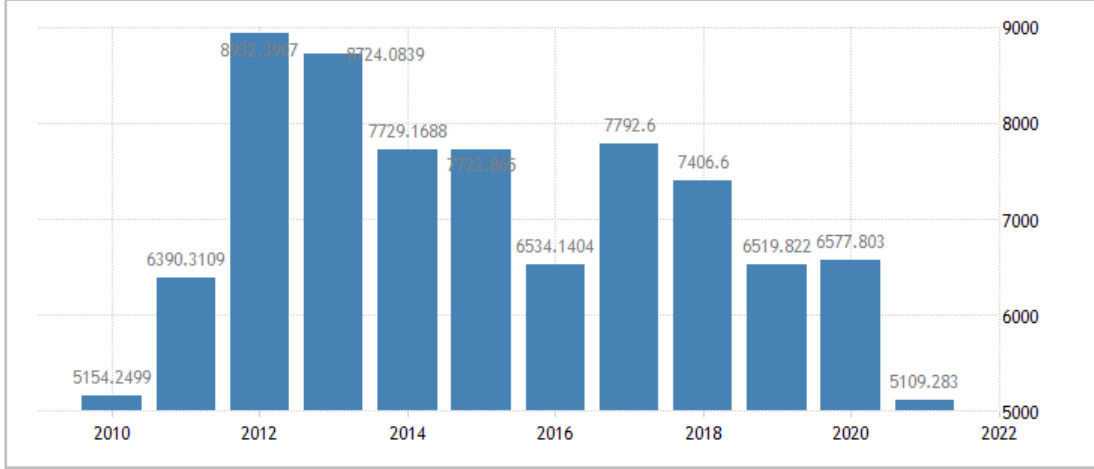
Afganistan, sürekli olarak dış ticaret açığı veren ve ihracatının ithalatından daha az olduğu ülkeler arasında yer almaktadır. Temel tüketim malları ve sanayi ürünlerinin büyük bir kısmını ithal etmektedir. İthalat kalemleri arasında gıda ürünleri, petrol ve petrolden türetilen ürünler, otomobiller, elektronik eşyalar, ev eşyaları, inşaat malzemeleri, ilaçlar ve diğer tıbbi malzemeler yer almaktadır. Bu ürünlerin ithal edilme nedeni, Afganistan'ın ağır sanayi üretimindeki eksiklik ve hafif sanayi üretiminin sınırlı olmasıdır. Bu durum, ülkenin yeniden yapılanma sürecinde ihtiyaç duyduğu ürünleri ithal yoluyla temin etmesini gerektirmektedir. İthalat değerlerinin ihracattan 5 kat daha büyük olması, Afganistan'ın dış ticaret dengesinin negatif yönde olduğunu göstermektedir (Majeedi, 2021:68).

Afganistan'ın ithalatında etkili olan faktörler arasında ülke içindeki süregelen savaşlar, güvenlik sorunları ve altyapı eksiklikleri öne çıkmaktadır. Afganistan, Türkiye, Hindistan, İran, Pakistan, Tacikistan, Kazakistan, Türkmenistan, B.A.E., Çin ve Rusya gibi önemli ülkelerden ithalat yapmaktadır. Bu ülkelerle yapılan ticaret arasında ise en yoğun ithalat İran ile gerçekleştirilmektedir (Sadid, 2019: 27).

Afganistan'ın ithalatı, 2015-2019 yılları arasında yıllık bazda %2 büyümeye kaydetmiştir. Ancak, 2018-2019 yılında ise %13 oranında küçülme yaşanmıştır. En yakın veriye göre, 2019 yılında Afganistan'ın toplam ithalat değeri 5,4 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Bu rakam, ülkenin ithalatının genel bir göstergesidir. Afganistan'da 2021 yılında kişi başına düşen gayri safi milli hasıla (GSMH) bakıldığında 2,10 milyar dolarlık bir değer görülmektedir. Toplam GSMH ise 20,11 milyar dolar olarak kaydedilmiştir. Bu veriler, Afganistan'ın ekonomik büyüklüğü ve kişi başına düşen gelirin genel bir resmini sunmaktadır (Kabil Büyükelçiliği, 2023).

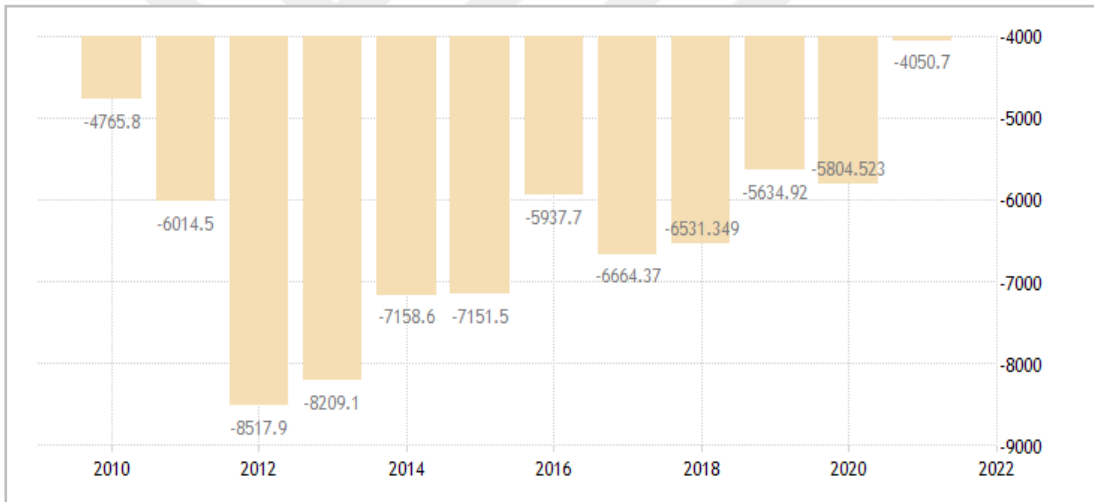
Aşağıda Afganistan'ın 2010-2023 ithalat verileri ardından, dış ticaret dengesi verileri gösterilmektedir.

Şekil 5. Afganistan İthalatı (2010-2021, Milyon Dolar)

Kaynak: (Tradingeconomics, Erişim Tarihi: 06.25.2023).

Şekil 6. Afganistan'ın Dış Ticaret Dengesi (2010-2021, Milyon Dolar)

Kaynak: (Tradingeconomics, Erişim Tarihi: 26.06.2023).

Tablo 6. Afganistan'ın Dış Ticaretinde Başlıca Ürün Grupları

1	İhracat Ürünleri	Afyon çiçeği, meyve ve kabuklu yemiş, El örgüsü halı, yün, koton, hayvan postu ve deriden yapılmış giysi, işlenmiş ve yarı işlenmiş mücevher
2	İthalat ürünleri	Mekanik ve diğer başlıca eşyalar, yiyecek, tekstil ürünleri, petrol, ham petrol ürünleri

Kaynak: (T.C Ekonomi Bakanlığı, 2013: 3).

3.2.4. Afganistan'ın Dış Ticaret Politikası

Afganistan'daki iç karışıklıklar ve savaşlar, dış ticaret değerlerinde zaman zaman dalgalanmalara neden olmuştur. 2012 yılında ihracat değeri yaklaşık 414 milyon dolar civarında seyrederken, 2017'de bu rakam 832 milyon dolara yükselmiştir. Benzer şekilde, 2012'de ithalat değeri 8932 milyon dolar ile zirveye ulaşırken, 2018'de bu rakam 7406 milyon dolara yaklaşmıştır (Sadid, 2019: 26). Ancak, 2017 yılından sonra ihracat artarken, ithalat ise, azalma eğilimine girmiştir. Bu dalgalanmalar, Afganistan'ın iç karışıklıklar ve savaşların ekonomik etkileriyle mücadele ettiğini göstermektedir.

Afganistan, uluslararası ticaretini geliştirme ve ekonomik refahını artırma hedefleri doğrultusunda, mal ve hizmet piyasalarına erişim sağlama ve bölgesel entegrasyonu önemsemektedir. Bu çerçevede, dış ticareti ve bölgesel entegrasyonu teşvik etmek amacıyla önemli projeler yürütülmektedir. Afganistan, İran ve Pakistan gibi Orta Asya ülkeleriyle çok taraflı ticaret anlaşmaları ve transit antlaşmaları yaparak bölgedeki malların serbest dolaşımını sağlamaktadır. Bununla birlikte, küresel piyasalarla bütünleşme Afganistan için bazen avantajlar sağlamaktan çok dezavantajlar yaratabilmektedir. Kamu destekli ekonomilerden gelen ürünlere artan tüketici talepleri, yerli üreticilerin rekabet gücünü azaltmaktadır. Ancak bu durum, ithal malları gönderen ülkeler için büyük fırsatlar sunmaktadır. Diğer yandan, Afganistan pazarının büyük bir bölümü %80-%90 oranında ithal mallarla doludur, bu nedenle ülkenin sürekli olarak ticaret açığı vermesine neden olmaktadır. Afganistan'ın ekonomik kalkınma ve sürdürülebilir büyüme için yerli üretimi teşvik etmesi ve ticaret açığını azaltması önemlidir (Majeedi, 2021: 62-63).

Afganistan, yeni dönemde ticarete yönelik politikaları benimsemiş ve bu politikaları uygulamak için çeşitli uluslararası ve bölgesel ticaret örgütleriyle iş birliği yapmıştır. Orta Asya Bölgesel Ekonomik Konseyi (CAREC), Güney Asya Bölgesel İş birliği Derneği (SAARC), Ekonomik İş birliği Örgütü (ECO), Güney Asya Serbest Ticaret Bölgesi (SAFTA), Şanghay İş birliği Örgütü (SCO) ve Afganistan Pakistan Transit ve Ticaret Antlaşması (APTTA) gibi örgütler, Afganistan'ın ticaret potansiyelini artırmak için önemli platformlar olmuştur. Bu ticaret örgütlerine katılım, Afganistan'ın daha düşük gümrük tarifelerinden yararlanabilme ve uluslararası

pazarlara erişim imkanını artırma amacını taşımaktadır. Ayrıca, Dünya Ticaret Örgütü'ne (DTÖ) üyelik, Afganistan'ın ihracatında tercih edilen ülkeler (MFN) bazında tüm DTÖ üyesi pazarlara erişim sağlamasını mümkün kılmıştır (Habibi, 2015: 38). Bu uluslararası ticaret anlaşmaları ve iş birlikleri, Afganistan'ın ekonomik büyüme ve ticaret hacmini genişletme hedefine yönelik önemli adımlar olarak değerlendirilmektedir.

3.2.5. Afganistan'ın Dünya Ticaret Örgütüne (DTÖ) Katılımı

Dünya Ticaret Örgütü (WTO), küresel ölçekte ticaretin kurallarını düzenleyen ve üye ülkeler arasındaki ticaret anlaşmazlıklarını çözmek amacıyla kurulmuş uluslararası bir örgüttür. Örgütün temel hedefi, üye ülkeler arasındaki ihracat ve ithalat faaliyetlerini kolaylaştırmak ve gümrük tarifeleri gibi ticareti engelleyen bariyerleri ortadan kaldırmaktır. Bu sayede üye ülkeler, dış ticaret konularında karşılaştıkları sorunlara DTÖ aracılığıyla çözüm bulabilmektedirler (Hüseyni, 2015: 16).

Afganistan 2008'den bu yana bu örgüte üye olmaya çalışmıştır. Ancak Afganistan 2015 yılın 18 Aralık tarihinde örgüt üyeleri tarafından üye olarak kabul edilmiş ve 2016 yılında ise tam olarak üyeliğini kazanmıştır. 2015 yılında Afganistan'la birlikte bu örgütün üye sayısı 164'e yükselmiştir. Afganistan'ın DTÖ'ne katılımı, uluslararası ticaret alanında daha fazla entegrasyon ve ticaret ilişkilerinin güçlendirilmesi hedefine yönelik önemli bir adımdır. DTÖ üyeliği, Afganistan'ın ticaret politikalarının uluslararası standartlara uygunluğunu göstermektedir. Afganistan, diğer DTÖ üyeleriyle ticarete eşit koşullarda rekabet etme ve ticaret ilişkilerini güçlendirme fırsatı elde etmektedir. Ayrıca, DTÖ üyeliği, Afganistan'ın ticaretteki potansiyelini daha iyi değerlendirme ve uluslararası pazarlara daha geniş ölçüde erişim sağlama imkânı sunmaktadır (Zeminpardaz M, Khosravian M, Zamani M, 2016: 25).

Afganistan karayla çevirili bir ülkedir. Ancak DTÖ 'ün üyeliğiyle bu ülke örgütün tüm ülkeleriyle ticaret yapabilir hale gelmiştir. Başka bir deyişle Afgan tüccarlarına yeni kapılar açılmıştır. Bu durum aynı zamanda diğer ülkelere de Afganistan'da yatırım yapma fırsatları sağlamaktadır.

3.2.5.1. DTÖ'n Afganistan'a Olan Avantaj ve Dezavantajları

Afganistan, diğer ticaret örgütü ülkeleriyle ticaret yaparken, sanayi ve üretim alanında

Diğer ülkelere göre geri kalmış durumdadır. Bu durum, dış ticarete ihracatın az ve ithalatın ise daha fazla olmasıyla sonuçlanacak ve dış ticaret dengesi açık verecektir. Ayrıca, Afganistan'ın ticaret anlaşmaları gereği diğer ülkelere kapıları açıktır. Bu durum, yerli üreticilerin veya tüccarların uluslararası rekabete karşı gücünü azaltacaktır. Bununla birlikte, Afganistan'da iş gücünün düşük maliyetli olması, üretilen ürünlerin diğer ülkelere göre daha düşük maliyetli olmasını sağlayacaktır. Bu da diğer ülkelere karşı rekabet avantajı sağlayacaktır. Ancak, iş gücünün bolluğundan dolayı Afganistan, diğer çok uluslu şirketleri de kendine çekmektedir. Dünya Ticaret Örgütü'nün amacı, teknoloji ve sermaye eksikliği olan ülkelerin çok uluslu şirketleri çekerek, doğrudan yabancı yatırımlarla bu eksiklikleri gidermektir. İlk başta Afgan ve yabancı tüccarlar, ticaret hukuku ve standartlarındaki eksikliklerden dolayı birçok zorlukla karşılaşacak, ancak zamanla bu zorluklar giderek giderilmeye başlanacaktır (Hüseyini, 2015, 68-73).

3.2.6. Afganistan Gümrük İdaresi

Afganistan gümrük idaresi, genel başkanlık, bölgesel başkanlıklar ve ilgili birimlerden oluşur. Tüm gümrükler Maliye Bakanlığı Gümrük Genel Müdürlüğü'nün yetkisi altında faaliyet gösterir.

Gümrüklerin başkanı, Maliye Bakanlığı'nın önerisi ve yasal hükümler doğrultusunda atanır.

Gümrük Genel Müdürlüğü'nün başkan yardımcıları, başkanın önerisi ve Maliye Bakanlığı'nın onayıyla atanır.

Diğer memurlar ve sözleşmeli personel, yasal hükümler ve istihdam kurallarına göre gümrük idaresinde çalıştırılır (<https://law.acku.edu.af/>, Erişim Tarihi: 2023).

Afganistan'da gümrük idaresi, ülkenin ticaret faaliyetlerinin düzenlenmesi, gümrük vergilerinin toplanması ve sınır kontrolünün sağlanması gibi görevleri üstlenen bir kurumdur. Afganistan Gümrük ve Sınır Koruma Teşkilatı (ACBPS) bu

alandaki önemli bir rol oynamaktadır. Afganistan, farklı uluslararası örgütlere üyelikleriyle siyasi, sosyal, ekonomik, askeri ve kültürel alanlarda aktif rol oynamaktadır. Bu örgütlerden biri Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) olup, Afganistan bu çatı altında gümrük düzenlemeleri, ekonomik refah, sınır idaresi, kolluk, ulusal güvenlik ve toplumun korunması gibi konularda destek ve iş birliği sağlamaktadır. Afganistan Gümrük idaresi, Dünya Gümrük Örgütü ile birlikte çağdaş hizmet sunumu ve düzenlemeler konusunda sürekli bir çalışma içerisinde. Bu uluslararası örgüt üyelikleri, Afganistan'ın küresel arenada etkin bir rol oynamasını ve uluslararası ilişkilerde güçlü bağlantılar kurmasını sağlamaktadır (Wasil, 2015: 35).

3.2.7. Afganistan'ın Gümrük Politikaları

Afganistan'ın gümrük politikası, ülkenin dış ticaretine yönelik düzenlemeler ve politikaların toplamıdır. Afganistan, uluslararası ticaretin kolaylaştırılması, ekonomik büyüme ve kalkınma için gümrük politikalarını belirlemekte ve uygulamaktadır.

Afganistan Gümrük Dairesi, uzun yıllardır varlığını sürdüren bir kurumdur. Afganistan gümrükleri, dünya gümrük idaresinin aktif üyeleri arasında yasal olarak yer alarak bölgesel ticaret kuruluşlarında önemli bir rol oynamaktadır. Son yıllarda Afganistan Gümrük Bakanlığı, dış ticareti kolaylaştırmak ve tekrarlanan yapılanmanın önünü açmak amacıyla birçok düzeltme ve önlem almıştır. Bu ticari işlemlerin kolaylaştırılması, Dünya Gümrük Örgütü (WCO) standartlarına uyumlu bir şekilde gerçekleştirilmektedir. Bu sayede karşılıklı ticaret yapan ülkelerle ikili ve bölgesel ticari ortaklıklar mümkün hale gelmektedir. Afganistan Gümrük Dairesi'nin faaliyetleri iki ana kategoride değerlendirilebilir: İç Gümrük Birliği ve Dairesi ile Uluslararası Gümrük Birliğidir (Wasil, 2015: 32).

3.2.8. Afganistan'ın Gümrük Tarifeleri

Afganistan, gümrük tarifeleri açısından diğer ülkelere kıyasla daha düşük seviyede olan ülkeler arasında yer almaktadır. Ancak, 2011-2012 yılları arasında Afganistan, gümrük tarifelerini yüzde fazla üründe artırmaya yönelik adımlar atmıştır. Özellikle halı, meyve, sebze ve taşıt gibi ürünlerde bu artışlar belirgin bir şekilde görülmektedir. Bununla birlikte, gümrük tarifelerindeki artışlara rağmen, ithal

malların neredeyse %70'i için uygulanan gümrük tarifeleri %5'ten fazla değildir. %25 oranında ithal edilen mallar ise %8 ila %12 arasında gümrük tarifesiyle karşılaşmaktadır. Gümrük tarifeleri uygulanan ürünlerin oranı toplam ithalatın %5'ini oluşturmaktadır (T.C Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 28).

Afganistan'da gümrük tarifeleri genel olarak 20 kategoriye ve bu kategorilerin toplamda 96 bölüme ayrılmıştır. Bu tarife sistemi içerisinde, en yüksek gümrük vergisi otomobiller gibi bazı ürünler için %2,5 ile %70 arasında değişmektedir. Diğer yandan, en düşük gümrük vergisi değerli taşlar gibi ürünler için %0 olarak belirlenmiştir. Afganistan'ın anayasasına göre ise gümrük vergileri 15 kategori ve toplamda 207 maddeyi kapsamaktadır. Bu gümrük tarifeleri, Afganistan'ın dış ticaret politikalarının bir parçasıdır. İthalat ve ihracat faaliyetlerinin düzenlenmesini amaçlamaktadır. Tarife sistemi, ithal edilen ürünlerin gümrük vergilerini belirlemekte ve bu şekilde hem ticaretin denetim altında tutulmasını sağlamakta hem de yerli sanayinin korunmasına yönelik tedbirler içermektedir (<https://customs.mof.gov.af/> Erişim Tarihi: 2023).

3.2.9. Afganistan'ın Dış ticaret Düzenlemeler

İletişim donanımlarının ithalatında, Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nın düzenlemeleri geçerlidir.

Baharat imalatı ve arzında gıda güvenliği konusunda Sağlık Bakanlığı'nın düzenlemeleri mevcuttur.

Gıda güvenliği konusunda, gıda üretimiyle ilgili düzenlemeler Sağlık Bakanlığı tarafından yapılmaktadır.

Silah, mühimmat, askeri teçhizat, gübre, amonyum nitrat, patlayıcı temini, İçişleri ve Millî Savunma Bakanlığı'nın denetimindedir.

Maden ihracatı konusunda Madenler Bakanlığı'nın yönetmeliği ve talimatları geçerlidir.

Etçil kürk hayvanları ticareti konusunda ise Ticaret ve Sanayi Bakanlığı'nın düzenlemeleri bulunmaktadır (<https://customs.mof.gov.af/> Erişim Tarihi: 2023).

3.2.10. Dış Ticarete Yasaklı Ürünler

Afganistan'da dış ticarete bazı yasaklı ürünler bulunmaktadır. Bu yasaklı ürünler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

Genel olarak, ağır ve hafif silahlar, patlayıcı maddeler, Kültürel Miras, ahlaksız yayınlar, alkollü ürünleri ve domuz eti ürünleri, gübre, uyuşturucu veya narkotik, pamuk tohumlu gibi malların gümrükten yurtiçine girilmesi yasaklanmıştır (Türkiye Tohumcular Birliği, 2023; 23).

3.2.11. Afganistan'ın Dış Ticaret Standartlar

Afganistan eskiden ve şu anki durumunda da ulusal bir standart rejimi kurma aşamasında olmaktadır. Afganistan'ın ulusal standartlar otoritesi (ANSA) 2005 yılında kurulmuştur. ANSA Teknik düzenlemeler ve standartların sorumluluğunu üstlenmektedir. Afganistan 2011 mart ayında standardizasyon yasası olarak bir yasa çıkarmıştır (T.C Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 28).

3.2.12. Afganistan'ın Diğer Ülkelerle Ekonomik ve Ticari İlişkileri ve Anlaşmaları

Afganistan, diğer ülkelerle ekonomik ve ticari ilişkilerini geliştirmek amacıyla çeşitli anlaşmalar imzalamıştır. Bu anlaşmalar, ticaretin kolaylaştırılması, yatırımların teşviki, tarife engellerinin azaltılması ve ekonomik iş birliğinin artırılmasını hedeflemektedir. Ülkenin başlıca ticaret ortakları: Hindistan, Pakistan, Çin, İran, Kazakistan, Özbekistan, Malezya, ABD, Türkiye, Rusya (Türkiye Tohumcular Birliği, 2023:18). Aşağıda bazı önemli ekonomik ve ticari anlaşmaları sırasıyla açıklanmaktadır.

3.2.12.1. SAFTA anlaşması

2011 yılında Afganistan, Güney Asya Serbest Ticaret Alanı Anlaşması (SAFTA) olarak bilinen bir ticaret anlaşmasını imzalamıştır. Afganistan, Bangladeş, Bhutan, Hindistan, Maldivler, Nepal, Pakistan ve Sri Lanka, SAFTA'ya taraf olan ülkelerdir. Bu anlaşma sayesinde Afganistan'ın ürünleri Güney Asya pazarına açılmıştır. Anlaşma gereği, üye ülkeleri, Afgan ürünlerine uygulanan gümrük

vergilerinde indirim gitmeyi taahhüt etmektedir. Hindistan, Pakistan ve Sri Lanka'nın hassas olmayan ürünler için gümrük tarifelerini Afgan ihracat ürünleri için %0-5 seviyesine indirmesi öngörülmektedir. SAFTA Anlaşması ile birlikte taraf ülkeler, hassas ürünler listesindeki ürün sayısını azaltmayı taahhüt etmiştir (T.C Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017). Bu, ticaretin daha serbest ve engelsiz bir şekilde gerçekleşmesini sağlamayı hedeflemektedir. Afganistan'ın SAFTA anlaşmasına katılımı, ülkenin bölgesel ticarete daha aktif bir rol oynamasına ve ekonomik kalkınmasına katkı sağlamasına yardımcı olmaktadır. Afganistan'ın tarım ürünleri, el sanatları, tekstil ürünleri ve diğer sektörlerden ihracat edilen ürünler, SAFTA anlaşması sayesinde Güney Asya ülkelerine daha kolay erişilebilmektedir. Bu da Afganistan'ın ticaret hacmini artırma ve ekonomik büyümeyi destekleme potansiyelini artırmaktadır.

3.2.12.2. Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi (Generalized System of Preferences-GSP)

Afganistan, En Az Gelişmiş Ülke (Least Developed Country) statüsünde yer alması sebebiyle Genelleştirilmiş Tercihler Sistemi Programı'ndan faydalanmaktadır. Bu program kapsamında, Afganistan yaklaşık 5.700 farklı ürünü ABD pazarına gümrüksüz olarak ihracat edebilme imkanına sahiptir (T.C Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2017: 29).

Bu ticaret avantajı, Afganistan'ın ekonomik büyüme ve kalkınma sürecine katkıda bulunmaktadır. Afganistan'ın tarım ürünleri, el sanatları, tekstil ürünleri ve diğer sektörlerden elde edilen ürünler, GSP Programı sayesinde ABD pazarında rekabetçi bir konuma sahip olmaktadır.

3.2.12.3. Afganistan'ın Üye Olduğu Bölgesel İş Birliği Platformları

Afganistan, bölgesel iş birliği platformlarına üyeliğiyle ön plana çıkmaktadır. İslam İş Birliği Teşkilatı (İİT) ve Ekonomik İş Birliği Teşkilatı (ECO) gibi platformlarda üyeliği bulunan Afganistan, aynı zamanda Merkez Asya Bölgesel Ekonomik İş Birliği (CAREC) ve Güney Asya Bölgesel İş Birliği (SAARC) gibi önemli bölgelerarası iş birliği kuruluşlarına da üyedir (T.C Kabil Büyükelçiliği Ticaret

Müşavirliği, 2017: 29). Afganistan'ın bölgesel işbirliği platformlarına üyeliği, ülkenin bölgesel entegrasyona katılımını ve işbirliğini artırarak kalkınma ve istikrar açısından önemli bir rol oynamaktadır. Bu platformlar, Afganistan'ın uluslararası ilişkilerini güçlendirmekte ve bölgesel sorunların çözümünde iş birliği imkânı sunmaktadır.

3.2.12.4. Afganistan Pakistan anlaşmaları

Afganistan ve Pakistan arasında ticari ilişkiler ve anlaşmalar, iki ülke arasındaki ekonomik iş birliğini düzenlemek ve teşvik etmek amacıyla çeşitli düzeylerde gerçekleşmiştir. Aşağıda, Afganistan ve Pakistan arasındaki ticari ilişkilerin en önemlisi APTTA anlaşmasıdır.

Afganistan-Pakistan Transit Ticaret Anlaşması (APTTA): 2010 yılında imzalanan bu anlaşma, Afganistan'ın Pakistan üzerinden deniz yoluyla üçüncü ülkelere ticaret yapabilmesini sağlamaktadır. APTTA, ticaretin serbestleştirilmesi, gümrük prosedürlerinin kolaylaştırılması ve transit yollarının geliştirilmesini içeren bir dizi önlemi içermektedir. 2017 yılında Afganistan Cumhurbaşkanı'nın duyurduğu şekilde, APTA süresinin dolmasıyla birlikte Pakistanlı kamyonların ülkeye girişi yasaklanmıştır. Bu durum, ticaretin verimli ve güvenli bir şekilde gerçekleştirilmesini engellemiştir. Ticaret kapılarının aralıklı olarak kapanması, umutları boşa çıkarmış ve çatışmalara neden olmuştur. Özellikle Spin Boldak sınır kapısının 2022 yılında tekrar kapatılması, binlerce insanın mahsur kalmasına ve protestolara yol açmıştır. Bu durum, ticaretin canlanması için daha fazla çaba gerektiğini göstermektedir. Ancak Nevruz tatilinin ardından ticaret trafiği yeniden açılmıştır. Bu anlaşma, Afganistan Ticaret Bakanlığı Anwar ul-Haq Ahady ve Pakistan Ticaret Bakanı Makhdoom Amin Fahim tarafından imzalandı. Bu tören başta ABD'nin Afganistan ve Pakistan Özel Temsilcisi Richard Holbrooke, birçok yabancı büyükelçi, Afgan parlamenterler ve üst düzey yetkililer katıldı (<https://www.afghan-bios.info/> Erişim Tarihi: 2023). Pakistan ve Afganistan, sınır geçişlerini ve ticaret akışını iyileştirmek için ortak çözümler bulmak ve anlaşmalara uygun şekilde hareket etmek konusunda iş birliği yapmaları gerekmektedir.

3.2.12.5. Afganistan İnan ticaret ilişkileri

Afganistan ve İnan, coğrafi yakınlıkları ve tarihi bağları nedeniyle uzun sreedir ekonomik ve ticari ilişkiler ierisindeedir.

Ancak, bu ilişkilerin daha da geliştirilmesi ve ticaret hacminin artırılması için çeşitli adımlar atılmaktadır.

İnan ve Afganistan arasında çeşitli ikili anlaşmalar bulunmaktadır. Bu anlaşmalar, ticaretin serbestleştirilmesi, gümrük tarifelerinin indirilmesi ve ticari ilişkilerin kolaylaştırılması gibi konuları kapsamaktadır. İki lke arasındaki ticaret hacmi her yıl artış göstermektedir. İnan, Afganistan'ın önemli transit ülkelerinden biridir. İki lke arasında transit ticaretin geliştirilmesi ve lojistik iş birliğinin güçlendirilmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Bu sayede, Afganistan'ın uluslararası ticarete erişimi kolaylaşmakta ve ticaret hacmi artmaktadır. İnan, Afganistan'a enerji sektöründe önemli destekler sağlamakta olup, iki ülke arasında doğal gaz ve elektrik ihracatı gerçekleştirilmekte ve ortak enerji projeleri geliştirilmektedir. Bu iş birliği sayesinde enerji kaynaklarının verimli kullanımı sağlanmakta ve enerji güvenliği sağlanmaktadır (<https://tr.irna.ir/news/> Erişim Tarihi: 2023).

İnan ve Afganistan arasındaki ekonomik ve ticari ilişkilerin geliştirilmesi, her iki ülkenin de çıkarlarına hizmet etmektedir. İkili anlaşmalar, transit ticaret, enerji sektörü iş birliği ve diğer alanlardaki ortak projeler, ticaret hacminin artırılmasını sağlamaktadır. Bu iki ülkeler, ekonomik ve ticari ilişkilerini daha da geliştirmek için ortak çabalara devam etmektedir.

3.2.12.6. Afganistan Çin İkili Ticaret Anlaşması

Genel olarak Afganistan ile Çin arasında birçok anlaşmalar gerçekleşmiştir. Ancak burada onlardan en önemlisi, “Afganistan'dan Çin'e am Fıstığı İhracatı için Fitosaniter Gereksinimler Protokolü” ikili anlaşmadan kısa bahsedeceğiz.

Bu anlaşma, 10.06.2018 yılında Afganistan İslam Cumhuriyeti Tarım, Sulama ve Hayvancılık Bakanlığı ile Çin Halk Cumhuriyeti Genel Gümrük İdaresi arasında ince ve İngilizce dilinde yazılıp imzalanmıştır. Bu anlaşma, Afganistan'dan Çin'e am fıstığı ihracatında uygulanacak fitosaniter gereksinimleri belirlemektedir.

İhracatın güvenli bir şekilde gerçekleşmesini sağlamak ve zararlıların girişini önlemek amacıyla anlaşmada çeşitli önlemler ve standartlar yer almaktadır. Afganistan ve Çin hükümetleri arasında yapılan bu anlaşma, her iki ülke tarafından kabul edilen ve uygulanan resmi bir belgedir (Ministry of Industry and Commerce of Afghanistan, 2023: 1).

3.2.12.7. Afganistan Türkiye Ticaret İlişkileri ve Anlaşmaları

Türkiye ile Afganistan arasında ticaret ilişkileri ve anlaşmaları, ikili ekonomik ilişkileri geliştirmeyi amaçlayan çeşitli anlaşmalar ve iş birliği girişimleri üzerine kuruludur. Aşağıda Türkiye ile Afganistan arasında gerçekleşen bazı ticaret anlaşmaları ve ilişkilerinden kısaca bahsedilmektedir.

3.2.12.7.1. İkili Ticari İlişkiler

Afganistan ile Türkiye arasındaki ikili ticari ilişkiler, her iki ülkenin ekonomik iş birliğini güçlendirmek ve ticaret hacmini artırmak amacıyla yürütülen çeşitli faaliyetleri kapsamaktadır.

Afganistan ile Türkiye arasındaki ticaret ilişkisi çerçevesinde, Türkiye Afganistan'a çeşitli ürünler ihraç etmektedir. Bu ürünler arasında ilaç, halı, elektrik kabloları, demir-çelik (inşaat malzemeleri), ilaç ürünleri, mücevherat ve bitkisel yağlar bulunurken, öte yandan, Türkiye'nin Afganistan'dan yaptığı ithalatın başlıca kalemleri arasında ham deri, hayvan bağırsağı ve midesi, hayvansal ve bitkisel hammaddeler ile haşhaş kenevir tohumu yer almaktadır. İkili ticaretin en büyük etkileyeni güvenlik konusudur. Bu durum, ülkenin tüm dünya ile olan ilişkilerini olumsuz etkileyebilmektedir (T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2023: 13).

İlaç, inşaat malzemeleri, halı gibi Türk ürünleri, Afganistan pazarında talep görmekte ve Türkiye'nin ihracatına katkı sağlamaktadır. Diğer yandan, Türkiye Afganistan'dan ithal ettiği ürünlerle de iç pazardaki taleplerini karşılamaktadır. Türkiye ile Afganistan arasındaki ticaret ilişkileri, iki ülkenin ekonomik çıkarlarına katkı sağlamakta ve ticaret hacminin artmasına yönelik çalışmalara odaklanmaktadır.

3.2.12.7.2. Ticaret Anlaşma ve Protokolleri

Tablo 7. Afganistan T.C Ticaret Anlaşma ve Protokolleri

Anlaşmanın Adı	İmza Tarihi	RG Tarih ve No'su
Eşya ve Yolcuların Ülkeleri Üzerinden Transit Nakliyatına ve İki Ülke Arasındaki Nakliyata Mütedair Anlaşma	18.05.1969	
Ticaret Anlaşması	05.11.1975	08.02.1976/15493
Ekonomik ve Teknik İşbirliği Anlaşması	11.01.1976	18.05.1976/15591
Ticaret ve Ekonomik İşbirliği Anlaşması	10.06.2004	
Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması	10.06.2004	
Gümrük İşbirliği ve Karşılıklı Yardım Anlaşması	26.04.2005	
Uluslararası Karayolu Taşımacılığı Anlaşması	27.04.2005	

Kaynak: (İzmir Ticaret Odası, Afganistan Ülke Raporu, 2019: 4).

Afganistan ile Türkiye arasındaki İşbirliği Ekonomik ve Ticari ilişkilerin temelini oluşturan Ticaret, Ekonomik ve Gümrük, Teknik İşbirliği, Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması, Uluslararası Karayolu Taşımacılığı, gibi alanlarda anlaşmalar imzalanmış ve yürürlüğe girmiştir. Bu anlaşmalar, iki ülkenin ticari ilişkilerinin güçlenmesi, ekonomik işbirliğinin teşvik edilmesi ve yatırımların korunması amacını taşımaktadır (İzmir Ticaret Odası, 2019: 5).

Tablo 8. Afganistan'ın Ticaret Partnerleri ve Yüzdesel Payları

Ticaret	İhracat	Payı (%)	İthalat	Payı (%)
ÜLKELER	Hindistan	47.1%	Çin	13.9%
	Pakistan	34.3%	Pakistan	12.9%
	İran	3.6%	Türkmenistan	8.1%
	Çin	2.9%	Kazakistan	6.1%
	Türkiye	2.9%	Hindistan	5.3%
	BAE	1.7%	Özbekistan	5.1%
	Irak	1.3%	Malezya	3.7%
	Almanya	1.1%	Türkiye	3.4%
	Suudi Arabistan	0.6%	Amerika Birleşik Devletleri	9.1%
	Tacikistan	0.4%	Japonya	2.7%
	Kazakistan	47.1%		

Kaynak: (<https://www.lloydsbanktrade.com/> Erişim Tarihi: 30.06.2023).

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. AFGANİSTAN EKONOMİSİNİN SEKTÖREL ANALİZİ

Bu bölüm, Afganistan ekonomisinin sektörel analizine odaklanarak ülkenin temel ekonomik sektörlerini ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Tarım sektörü, Afganistan'ın ekonomisinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu bölümde, tarımın genel durumu, ihracat ve ithalat verileri ile birlikte detaylı bir biçimde incelenecektir. Madencilik sektörü, Afganistan'ın doğal kaynaklarına dayalı olarak potansiyel bir ekonomik büyüme alanı olarak değerlendirilmiştir. İmalat, hizmet ve sanayi sektörleri de ayrı ayrı değerlendirilip, sektörlerin ekonomideki rolü ve durumu ele alınacaktır. Böylece, bu bölüm, Afganistan ekonomisinin sektörel dinamiklerini anlamamıza ve ülkenin ekonomik yapısının çeşitli yönlerini keşfetmemize olanak sağlayacaktır.

4.1. Tarım Sektörü

Tarım, toplumun temel gıda ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp aynı zamanda ekonomik büyümenin güçlü bir itici gücü olarak kabul edilir. Tarım sektörü, insanların sağlıklı beslenmesini sağlamanın yanı sıra istihdam yaratma, gelir artışı ve kırsal kalkınma gibi birçok olumlu etkiye sahiptir. Tarımın önemi, sanayileşme sürecinde bile azalmaz; tam tersine, dengeli bir kalkınma için tarım sektörünün entegre edilmesi gerekliliği ortaya çıkar. Bu şekilde tarım, sadece gıda güvencesini sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda toplumun refahını ve ekonomik sürdürülebilirliğini destekler.

Gelişmekte olan ülkeler için tarım sektörü büyük bir önem taşımaktadır. Bu sektör, geniş bir nüfusu istihdam etmesi ve yerel ekonomilere katkı sağlamasıyla dikkat çekmektedir. Ayrıca milli geliri artırması ve ihracatı desteklemesi açısından da büyük bir rol oynar. Tarım, ülkenin gıda ihtiyaçlarını karşılamasının yanı sıra sanayi sektörüne de önemli girdiler sağlar. Böylece, sanayinin büyümesine ve talep oluşmasına katkıda bulunur (Alamyar & Boz, 2019: 45). Gelişmekte olan ülkeler Tarım sektöründe verimliliği artırmak ve sürdürülebilirliğini sağlamak için yatırımlar ve politikalar geliştirmelidir. Bu sayede tarım sektörü, ülkelerin ekonomik büyüme sürecine katkıda bulunacak ve gelecekteki kalkınma ve büyüme hedeflerini destekleyecektir.

4.2. Afganistan'da tarım Durumu

Afganistan, tarihsel olarak tarım sektörünün önemli bir parçası olan bir ülkedir. Ancak, uzun süren çatışma ve siyasi istikrarsızlık nedeniyle tarım sektörü olumsuz etkilenmiştir.

Afganistan'da tarım sektörü, ülkenin ekonomisinde önemli bir rol oynayan ve nüfusun büyük bir kısmını istihdam eden bir sektördür. Tarım sektörü, GSMH'nin yaklaşık %30'nü oluşturup ve ihracat gelirlerinin kaynaklarından biridir. Tarıma dayalı ekonomik faaliyetlerin zayıflamasına ve tarımın potansiyelinin tam anlamıyla kullanılamamasına yol açmıştır. Afganistan'ın tarım potansiyeli oldukça büyüktür. Ülkenin iklim koşulları ve toprak yapısı, çeşitli tarım ürünlerinin yetiştirilmesine uygun bir zemin sunmaktadır. Tarım sektörü, Afganistan'ın ekonomik kalkınması, iş imkanlarının artırılması ve gıda güvenliğinin sağlanması açısından büyük bir öneme sahiptir (Azizi, 2019: 31).

4.2.1. Tarım Ürünlerinde İhracat ve İthalat Verileri

Tablo 9. Afganistan'ın 2008-2019 yılları arasında tarımsal hammadde ihracat ve ithalatı (Milyon Dolar)

Yıllar	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
İhracat	10	8	11	13	0	0	0	15	16	17	17	21
İthalat	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	2	2

Kaynak: (World Bank, Erişim Tarihi:21,06, 2023).

Afganistan, gayri safi yurtiçi hasılasının %42'sini tarım ve hayvancılık gelirlerinden elde etmektedir. Ülkenin en temel tarım ürünü buğdaydır ve bunun yanı sıra üzüm, karpuz, çeşitli meyve ve sebzeler yetiştirilmektedir. Kuruyemiş, önde gelen ihraç ürünlerinden biridir. Ancak, ülke sadece onda biri kullanılabilir tarım arazisine sahiptir. Tarım araçları oldukça basit düzeydedir ve savaşlar nedeniyle sulama kanalları büyük zarar görmüştür, bu da ülkenin tarım üretiminin yeniden gelişmesini engellemektedir. Afganistan, kuraklık gibi olumsuz doğa koşullarıyla mücadele etmek

zorunda olan önemli bir tarım ülkesidir ve bu durum verimli toprak kullanımını olumsuz etkilemektedir (Obayd, 2017: 135).

Ancak, sektörün potansiyelini tam anlamıyla ortaya çıkarabilmesi için daha fazla yatırım, altyapı geliştirme ve teknik destek gerekmektedir. Tarım sektörünün iyileştirilmesi, Afganistan'ın genel ekonomik istikrarına ve kalkınmasına büyük bir katkı sağlayabilir.

4.3. Madencilik Sektörü

4.3.1. Afganistan'da Madencilik Sektörünün Durumu

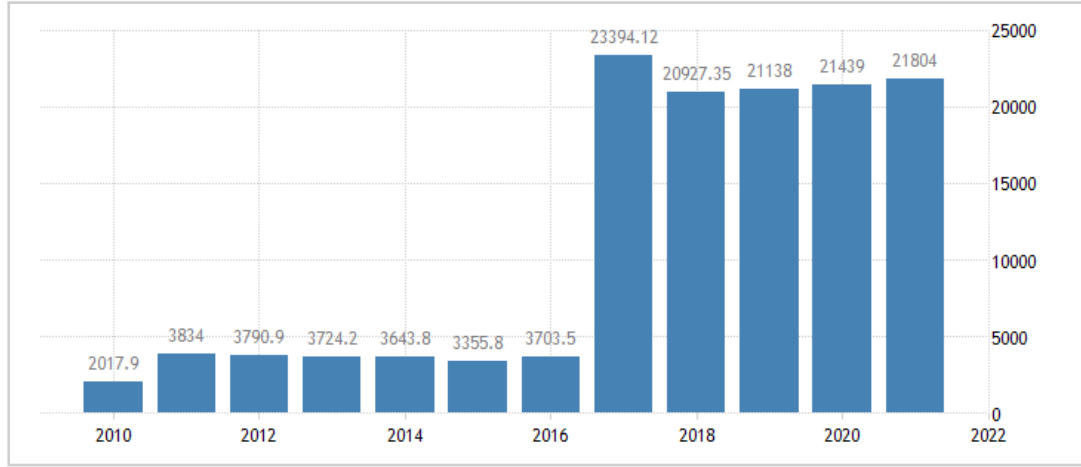
Afganistan, zengin doğal kaynaklara sahip bir ülke olarak madencilik sektörü potansiyel açısından büyük bir öneme sahiptir.

Yıllardır, Afganistan halkı, ülkelerindeki zengin maden kaynaklarıyla ilgili hikayelerle karşılaşmıştır. Potansiyel olarak değerli mineral kaynaklarının dünya tarafından işletilmek, sömürülmek ve ihraç edilmek için milyarlarca dolar değerinde olduğu ve bunun barış ve refah getiren bir sektörle gelecekte sağlanabileceği anlatılmıştır. Bu anlatı tamamen bir efsane değildir, çünkü Afganistan, bakır, demir, mermer, kömür, lityum, altın ve tuz gibi önemli rezervlere sahiptir. Ancak son yirmi yılda, güvenlik riskleri nedeniyle, madencilik sektörü tam olarak gelişmemiştir. Gücü elinde tutanlar için bir gelir kaynağı olmuş olsa da ülkenin ekonomik büyümesi için henüz tam anlamıyla bir itici güç konuma gelmemiştir. Afganistan İçişleri Bakanı Siracuddin Haqqani, madencilik sektörü kontrolünü sıkılaştırmakta ve potansiyel iç savaş durumlarında bu gelir kaynağını kullanarak iktidarını finanse edebileceği düşüncesinde olduğunu öne sürmektedir (O'Donnell, 2023).

Afganistan'ın madencilik sektörü istenilen düzeyde gelişmemesinin nedenleri arasında şunlar yer almaktadır; İlk olarak, uzun yıllar süren iç savaşlar ve istikrarsızlık, madencilik faaliyetlerini olumsuz etkilemiş ve yabancı yatırımları engellemiştir. İkinci olarak, madenlerin çıkarılması ve işlenmesi için gerekli olan altyapı eksiklikleri ve modern ekipmanların yetersizliği gibi teknik zorluklar mevcuttur. Ayrıca, yolsuzluk, güvenlik sorunları ve hukuki düzenlemelerin yetersizliği gibi faktörler de madencilik sektörünün gelişmesini sınırlayan etkenler arasındadır.

Afganistan'ın engin maden zenginliğinin bir trilyon doları aştığı tahmin ediliyor. Madencilik sektörü şu anda Afganistan'ın GSYİH 'sının yalnızca yüzde yedi ila 10'una katkıda bulunuyor ve hükümet, zayıf güvenlik, uygun yasal çerçevenin ve örgütsel kapasitenin olmaması, yolsuzluk ve yetersiz altyapı nedeniyle verilere göre madencilikten, hükümet her yıl yaklaşık 300 milyon dolar gelir kaybediyor (Aljazeera, Erişim Tarihi: 2023). Aşağıda Trading Economics veri tabanından veriler alınıp değerlendirilmektedir.

Şekil 7. Afganistan'ın GSYİH'sinde Madenciliğin Payı (2010-2021, Milyon AFN)

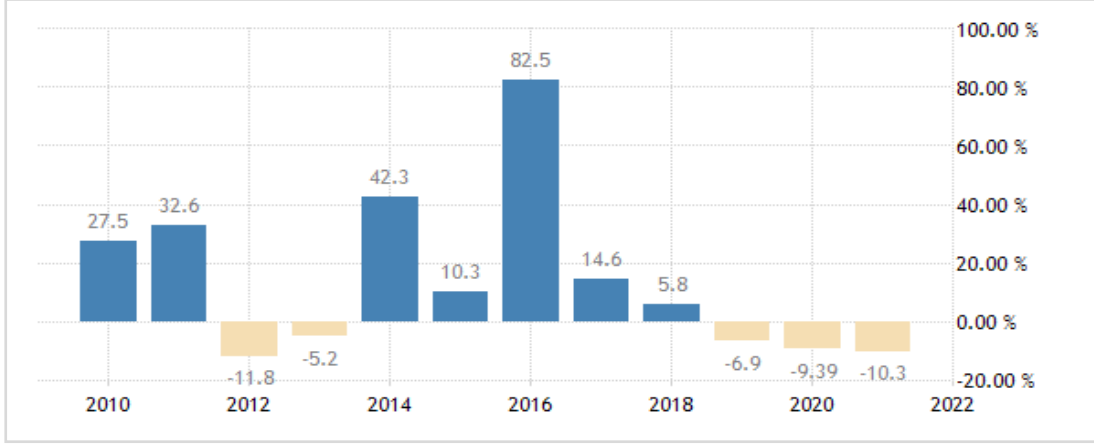

Kaynak: (World Bank, Erişim Tarihi: 20.06.2023).

Grafiğe baktığımızda, Madencilik sektörün son yıllarda GSYİH üzerindeki payı gittikçe artmaktadır.

Sonuç olarak, Afganistan'ın madencilik sektörü büyük potansiyele sahip olmasına rağmen, uzun süren iç savaşlar, güvenlik sorunları, yetersiz altyapı ve yolsuzluk gibi zorluklarla karşılaşmıştır. Madencilik sektörünün gelişimi, Afganistan'ın ekonomik büyüme, istihdam ve gelir çeşitliliği açısından büyük önem taşımaktadır. Afganistan'ın madencilik sektöründeki potansiyelini tam anlamıyla değerlendirmesi ve sürdürülebilir bir şekilde geliştirmesi için daha fazla çalışma ve yatırım yapması gerekmektedir. Bu, güvenlik önlemlerinin artırılması, altyapının iyileştirilmesi ve yabancı yatırımların çekilmesini şeklinde gerçekleştirilebilir.

Şekil 8. Afganistan Maden Üretimi (2010-2021, %)

Kaynak: (Trading Economics, 21.06.2023).

Yukarıdaki grafik, Afganistan'ın yıllara göre maden üretiminin yüzdesel olarak sunulduğu bir gösterim sunmaktadır. Verilere göre, Afganistan'ın maden üretimi son 12 yılda ilk aşamada yaklaşık olarak %32'ye kadar bir artış göstermiştir. Ancak, 2012 ve 2013 yıllarında yaklaşık olarak %-12'ye kadar bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşe rağmen, 2014-2018 dönemi itibarıyla maden üretimi pozitif bir eğilim göstermiştir. Ancak sonrasında, 2019-2021 yılları arasında maden üretimi negatif bir yönde hareket etmiştir. Grafik incelendiğinde, 2012 yılı maden üretimi için en düşük yüzdeye sahipken, 2016 yılında ise en yüksek yüzdeyle maden üretimi gerçekleşmiştir. Bu verilere dayanarak, Afganistan'ın maden üretiminin yıllara göre değişkenlik gösterdiği ve önemli dalgalanmalar yaşadığı söylenebilir.

4.4. İmalat Sektörü

Afganistan, imalat sektörü açısından sınırlı bir kapasiteye sahip olan bir ülkedir. Uzun süren iç savaş, siyasi istikrarsızlık ve ekonomik zorluklar, ülkenin endüstriyel gelişimini olumsuz etkilemiştir. Buna rağmen, bazı imalat faaliyetleri ülke genelinde gerçekleştirilmektedir.

Afganistan'ın imalat sektörü genellikle küçük ölçekli ve geleneksel işletmelere dayanmaktadır. Bu işletmeler, el sanatları, tekstil ürünleri, halıcılık, dericilik, seramik üretimi, gümüş işleciliği gibi alanlarda faaliyet göstermektedir. El işçiliği ve el yapımı ürünler, Afganistan'ın tanınmışlığı olan öğelerdir (Habibullah Eltaf, 2021: 2-4,23-29).

Tablo 10. Afganistan İmalat Üretimi (2010-2021)

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Milyar ABD \$	1,96	2,51	2,52	2,36	2,36	2,28	0,74	0,67	1,13	1,33	1,55	1,34
GSYİH Yüzdesi	12.52	13.78	12.49	11.50	11.48	11.42	4.11	3.53	6.16	7.04	7.68	9.06

Kaynak: (MacroTrends, Erişim Tarihi: 22.06.2023).

Afganistan'ın imalat sektöründeki son 5 yıllık üretim değerleri dikkate alındığında, aşağıdaki sıralamalara göredir:

- Afganistan'ın 2018 imalat üretimi, 2017'ye göre 70,08% artışla 1,13 milyar dolar oldu.
- 2019 için Afganistan imalat üretimi, 2018'e göre 17,35 % artışla 1,33 milyar dolar oldu.
- 2020 için Afganistan imalat üretimi, 2019'a göre 16,13% artışla 1,55 milyar dolardı.
- 2021 için Afganistan imalat üretimi, 2020'ye göre 13,35% düşüşle 1,34 milyar dolardı (MacroTrends, Erişim Tarihi: 2023).

İmalat faaliyetleri genellikle el sanatları ve tarım ürünleri işleme gibi alanlarda yoğunlaşmaktadır. Ancak, sektörün gelişimi için daha fazla yatırım, altyapı iyileştirmeleri ve güvenlik sorunlarının çözülmesi gibi önlemlere ihtiyaç vardır.

4.5. Afganistan'da Hizmet Sektörünün Durumu

Afganistan ve diğer ülkelerde, hizmetlerin ekonomideki önemi milli gelire katkılarıyla ölçülür. Afganistan, ekonomisinin önemli bir bileşeni olan hizmetler sektörü, ülkenin GSYİH'sine önemli bir katkıda bulunmaktadır. Hizmet sektörü geniş bir yelpazede faaliyet gösterir. Toptan ve perakende ticaret, turizm, finans, iletişim, eğitim, sağlık, konaklama ve gıda hizmetleri gibi çeşitli alt sektörleri kapsamaktadır (<https://www.theglobaleconomy.com/> Erişim Tarihi: 2023).

Tablo 11. Afganistan Hizmetler sektörün GSYİH'ye içindeki payı

Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
%	48.9	49.7	50.6	52.7	53	53.2	59	58.3	59.5	55.5	54.7	46.5

Kaynak: (data.worldbank, Erişim Tarihi: 22.06.2023).

Hizmet sektörü, Afganistan ekonomisinde istihdam yaratma potansiyeli sunar ve ülkenin ekonomik büyümesine katkıda bulunur. Ancak güvenlik ve altyapı sorunları, sektörün tam potansiyelini gerçekleştirmesini engelleyen zorluklar arasında yer almaktadır. Bu komuyla ilgi 2. Bölümde daha detaylı bilgi verilmiştir.

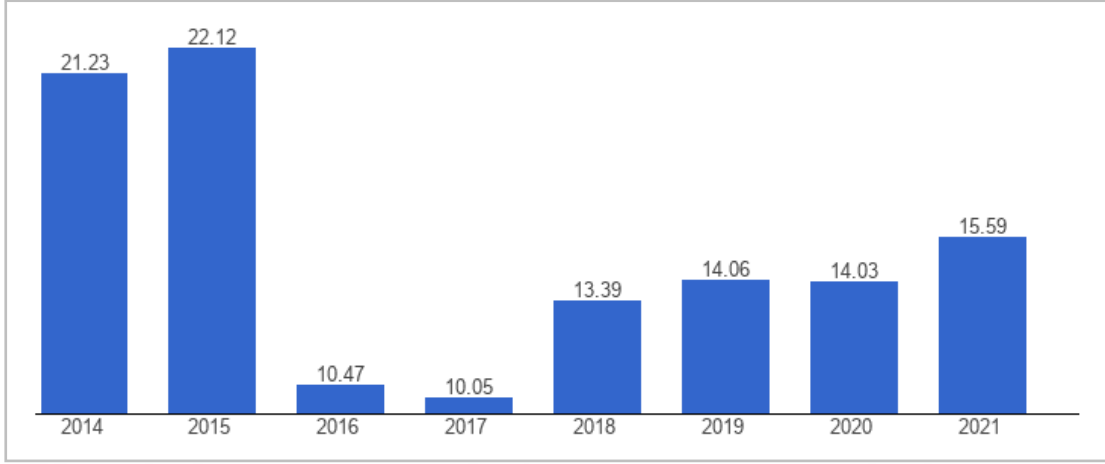
4.6. Sanayi Sektörü

Afganistan'ın sanayi sektörü, iç çatışmalar ve kaos öncesinde tarım hammadde işlemlerine dayanıyordu. Bu işlemler arasında pamuk, yün tekstil ürünleri ve şeker üretim tesisleri önemli yer tutuyordu. Ayrıca kimyasal gübre ve çimento üretimi de önde gelen diğer üretim alanlarıydı. Ancak, hammadde eksikliği ve güvenlik sorunları, üretimde aksamalara yol açtı. Günümüzde ise imalat sektöründe öncü sektörler arasında tekstil sanayisi, deri üretimi, kuru meyve üretimi ve işlenmesi, bazı inşaat malzemeleri, yarı kıymetli metal üretimi ve mermer üretimi yer alıyor. Ülkede 8 adet sanayi bölgesi (endüstriyel park) bulunmakta olup, bu bölgelerde yaklaşık 1.250 fabrika faaliyet göstermektedir. Sanayi bölgeleri dışında tahmini olarak 2.500 fabrika bulunmaktadır. Kabul'deki Pul-e Charkhi Sanayi Bölgesi, en önemli sanayi bölgelerinden biri olup, burada yaklaşık 42.000 kişi istihdam edilmektedir (Türkiye Tohumcular Birliği, 2023: 13).

Afganistan'daki sanayi sektörü, istikrarsızlık, güvenlik sorunları ve altyapı eksiklikleri gibi bir dizi zorlukla karşı karşıyadır. Ancak, ülkenin doğal kaynak potansiyeli ve tarım alanında sahip olduğu avantajlar, sanayi sektörünün gelecekte büyüme potansiyeline sahip olduğunu göstermektedir. Afganistan hükümeti ve uluslararası toplum, ülkenin sanayi sektörünün gelişimini teşvik etmek ve yatırım imkanlarını artırmak için çeşitli önlemler almaktadır.

Aşağıda Afganistan'ın sanayi sektörün GSYİH'deki yüzdelik olarak verilmektedir.

Şekil 9. Afganistan Sanayi sektörün GSYİH'ye içindeki payı

Kaynak: (<https://www.theglobaleconomy.com/> Erişim Tarihi: 23.06.2023).

Yukarıdaki grafikte 2014-2021 yılları arasındaki verilere dayanarak yapılan analize göre, Afganistan'ın sanayi sektörünün GSYİH içindeki payının değişimi dikkate değer sonuçlar ortaya koymaktadır. Grafik incelendiğinde, 2015 yılında sanayi sektörünün GSYİH'deki en yüksek paya sahip olduğu görülmektedir. Ancak, 2017 yılında bu payın en düşük seviyeye gerilediği gözlemlenmiştir. Öte yandan, 2017'den sonra sanayi sektörünün GSYİH içindeki payının sürekli bir artış trendi gösterdiği görülmektedir. Ancak, 2021 yılında yönetim devri sonrasındaki verilerin eksikliği nedeniyle net bir değerlendirme yapmak mümkün değildir. Ancak, mevcut durum göz önüne alındığında, sanayi sektörünün neredeyse çökmüş bir durumda olduğu söylenebilir. 2022'de bu oranın oldukça düşüş eğiliminde olduğu tahmin edilebilmektedir. Bu veriler, Afganistan'ın sanayi sektörünün ciddi zorluklarla karşı karşıya olduğunu ve toparlanması için kapsamlı önlemlere ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. Yatırımların artırılması ve destekleyici politikaların uygulanması, sektörün canlanması ve ülkenin ekonomik büyümesine katkı sağlaması açısından kritik öneme sahiptir.

BEŞİNCİ BÖLÜM

5. LİTERATÜR TARAMASI VE AMPİRİK ANALİZ

Bu bölümde, Afganistan ekonomisinin detaylı bir analizini sunmayı hedeflemektedir. Bu bölümde, mevcut literatürdeki önemli çalışmalar ve bulgular ışığında, Afganistan'ın ekonomik durumuyla ilgili genel bir çerçeve çizilecektir. Ardından, bu çalışmanın temelini oluşturan veri seti ve kullanılan analiz yöntemleri ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Birim kök testi, VAR modeli analizi, Johansen eşbütünleşme test sonuçları, AR karakteristik polinomu, Granger nedensellik test sonuçları ve varyans ayrıştırma gibi analitik araçlar, Afganistan ekonomisinin dinamiklerini anlama çabalarımızı desteklemek üzere kullanılacaktır. Bu bölüm, çalışmanın metodolojik temelini oluşturarak, elde edilecek sonuçların daha sağlam bir zemine dayanmasını sağlayacaktır.

5.1. Literatür Taraması

Literatürde, dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, ampirik çalışmaların odak noktası olmuştur. Bu alandaki ilk ampirik denemeler genellikle en küçük kareler (EKK) yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Daha sonraki çalışmalar, zaman serilerini içeren Granger nedensellik analizleri, birim kök sınamaları, Johansen eş bütünleşme analizi, VAR ve VECM modelleri gibi yöntemleri geliştirerek birçok ülkede büyüme ile dış ticaret arasındaki korelasyona odaklanmıştır.

Bazı araştırmalarda, dış ticaretin büyümeyi olumlu bir şekilde etkilediği savunulurken, diğer çalışmalarda dışa açıklığın yanlış metotlarla ölçüldüğü görüşü öne çıkmıştır. İktisadi literatürde incelenen bir diğer önemli nokta ise büyümenin kaynağının dış ticaret mi yoksa dış ticaretin gelişiminin büyümeye mi bağlı olduğudur. Bu bağlamda elde edilen bazı sonuçlar şunlardır:

Tablo 12. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiye Dair Literatürdeki Yabancı Çalışmaların Özeti

Yazarlar	Dönem	Araştırma Yapılan Ülke	Analiz Türü	Sonuç
El Alaoui (2015)	1980-2013	Fas	Granger Nedensellik Ve VECM Testi	İthalat ile Ekonomik Büyüme Arasında Bir Bağlantı Tespit Edilmiştir.
Mohsen (2015)	1975-2010	Suriye	VAR Analizi	İDBH.
Jung Ve Marshall (1985)	1950-1981	37 Adet Gelişmekte Olan Ülke	Granger Nedensellik Testi	Endonezya, Mısır, Kosta Rika ve Ekvador'a Dair Yapılan Çalışmalarda, İhracatın Büyüme Etkilediği Sonucuna Ulaşılmıştır.
Ekanayake (1999)	1960-1997	8 Adet Gelişmekte Olan Asya Ülkesi	Eş Bütünleşme Ve ECM Test	İDBH ve BDİH
Marin (1992)	1960-1987	Almanya, ABD, İngiltere ve Japonya	Granger Nedensellik Testi	İDBH
Chang, Vd. (2014)	1996-2011	Güney Afrika'nın 9 Bölgesi	Panel Causality Test	Gauteng, Mpumalanga, Kuzey Batı ve Batı Cape Bölgeleri Üzerine Gerçekleştirilen Analizler, Büyüme Üzerinde İthalatın Etkili Olduğu Sonucuna Varmıştır.
Zhang & Zou (1995)	1965-1988	Avustralya, Çin ve Hindistan	Panel Analizi	İthalat ile Ekonomik Büyüme Arasında Olumlu Bir İlişki Tespit Edilmiştir.
Amiri & Gerdtham (2011)	1961-2006	Fransa	Granger Nedensellik ve VECM Analizi	Ekonomik Büyüme, Dış Ticaretten Kaynaklanan İhracat ve İthalata Bağlıdır.

Wörz (2005)	1981-1997	OECD Ülkeleri ve Bazı Asya ve Latin Amerika Ülkeleri	Panel Analizi	OECD Ülkelerinde İBDH'nin Geçerli Olduğu ve Diğer Ülkelerde De Büyümeyi Etkileyen Faktörün İthalat Olduğu Sonucuna Ulaşılmıştır.
Awokuse (2002)	1961-2000	Kanada	ECM, Toda Ve Yamamoto Testi	İDBH
Uddin, Vd. (2010)	1980-2005 Butan	Butan	Granger Nedensellik Analizi	İDBH ve BDİH
Herrerias ve Orts (2009)	1964-2004	Çin	ECM Testi	Uzun Vadede İthalat ve Yatırımların, Büyüme Üzerinde Ortak Bir Etki Oluşturduğu Gözlemlenmiştir.
Usman, Vd. (2012)	1975-2009	Lüksemburg	EKK Testi	İDBH
Muhammad, Vd. (2011)	1980-2008	Pakistan	ECM Testi	İDBH
Al- Yousif (1997)	1973-1993	Suudi Arabistan, Kuveyt Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman	Granger Nedensellik Testi	İDBH ve BDİH
Velnampy ve Achchhuthan (2013)	1970-2010	Sri Lanka	Regresyon Analizi	İDBH
Shihab, Vd (2014)	2000-2012	Ürdün		İDBH
Taghavi, Vd. (2012)	1962-2011	İran	VECM Testi	İDBH

**Tablo 13. Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiye Dair
Literatürdeki Yerli Çalışmaların Özeti**

Yazarlar	Dönem	Ülke	Değişkenler	Analiz Türü	Sonuç
Şimşek (2003)	1960-2002	Türkiye	GSYİH İhracat Beşerî Sermaye	VECM, Johansen Eş Bütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	İDBH Desteklenmiyor
Erdoğan (2006)	1923-2004	Türkiye	Büyüme İhracat İthalat	Granger Nedensellik Test	Büyüme ve İhracat Arasında İki Yönlü
Demirhan (2005)	1990-2004	Türkiye	İhracat Ekonomik Büyüme	Vektör Hata Düzeltilme ve Koentegrasyon Analiz Modeli	İhracat ve Büyüme Arasında Tek Yönlü Bir
Bozgeyik & Yoloğlu (2015)	2002-2014	Türkiye	Turizm GSYH	EKK Nedensellik Testi	Turizm Gelileri Büyüme Olumlu Etkiler
Ümit Can Temel	1998-2015		İhracat, İthalat GSYIH	ADF Testi ile Granger Nedensellik Testi	GSYIH ile İthalat Arasında İki Yönlü
Bağırtaş (2018)	1991-2018	Türkiye	Dış Ticaret Ve Ekonomik Büyüme	Granger Nedensellik Testi	İhracat ve GSYH Arasında İki Yönlü
Arı & Yıldız (2017)	1988-2015	Türkiye	Genç İşsizliği, Yüksek Öğretim Okullaşma Ve Nüfus Artışı	Eş Bütünleşme Analizi	Nüfus Artışı ve Yüksek Öğretim Oranının Genç İşsizliği Üzerinde Uzun Dönemde Olumlu

Arvas & Torusdağ (2016)	1987-2015	Türkiye	Ekonomik Büyüme Ve İthalat, İhracat	EKK	Reel GSYH ile İthalat Arasında Olumlu Etki
Uçan ve Koçak (2014)	1990-2011	Türkiye	Dış Ticaret Ve Ekonomik Büyüme	Johnson Eş Bütünleşme Ve Granger Nedensellik Testi	İthalat İle GSYH Arasında Çift Yönlü Ve İhracattan GSYH'ye Tek Yönlü

5.2. Veri Seti ve Yöntem

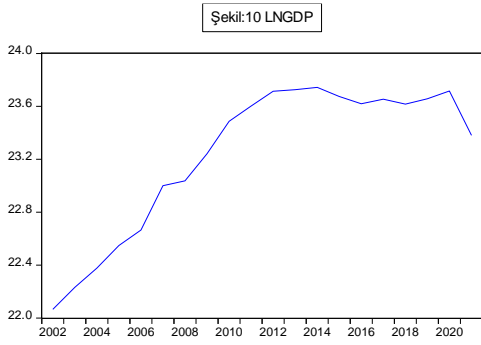
Bu araştırmada, Afganistan'ın dış ticareti ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi değerlendirmek amacıyla 2002-2021 yılları arasındaki veri setleri farklı veri tabanlarından derlenerek bir araya getirilmiştir. GSYİH verileri WB veri tabanından, ihracat ve ithalat verileri ise Trading Economics veri tabanından elde edilmiştir. Ardından bu veriler üzerinde zaman serisi tekniklerini kullanarak analiz gerçekleştirilmiştir. Analiz Eviews 10 paket programı kullanılmıştır. Analizin ilk aşamasında, kullanılan serilerin logaritmaları alınarak durağanlık koşullarını belirlemek amacıyla Augmented Dickey Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmıştır. Ardından, gecikme uzunluğunun belirlenmesi sonrasında, ihracat, ithalat ve Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) değişkenleri arasındaki uzun vadeli ilişkinin varlığını değerlendirmek amacıyla Johansen eş bütünleşme testi gerçekleştirilmiş ve elde edilen sonuçlar yorumlanmıştır. Bununla birlikte, ihracat, ithalat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin yönünü ve varlığını saptamak için "Vektör Hata Düzeltme" modeline dayalı Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Analizin son aşamasında, seriler arasındaki etki-tepki ilişkileri ve değişimlerini incelemek için etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizleri gerçekleştirilmiştir.

Ekonometrik analizlerde kullanılan serilerin durağan olması zorunludur. Eğer seriler durağanlık koşulunu sağlıyorsa, analize devam edilir. Ampirik çalışmalarda, herhangi bir zaman serisinin durağan olup olmadığını anlamak için ilk adım genellikle

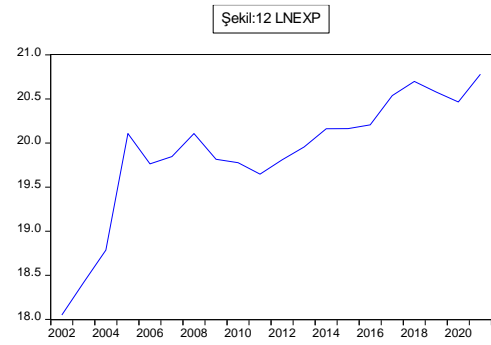
serinin görsel bir çiziminin yapılmasıdır. Zaman serisinin durağanlık durumu, görsel çizimde kolayca fark edilebilir. Örneğin, Şekil 10,11 ve12’de LNGDP, LEXP, LNİMP serilerinin durağan olmadığı gözlemlenmektedir. Çünkü durağanlık için bir zaman serisinin ortalamasının ve varyansının sabit olması gerektiği gibi, ortak varyansın da zamana bağlı olmadan, iki dönem arasındaki gecikmeye bağlı olması gerekmektedir (Farahmand, 2019, 56).

Aşağıdaki 10,11,12 ve 13 şekiller logaritması alınan tüm değişkenlerin durağan olmadığını göstermektedir.

Şekil 10. LNGDP (GSYİH)

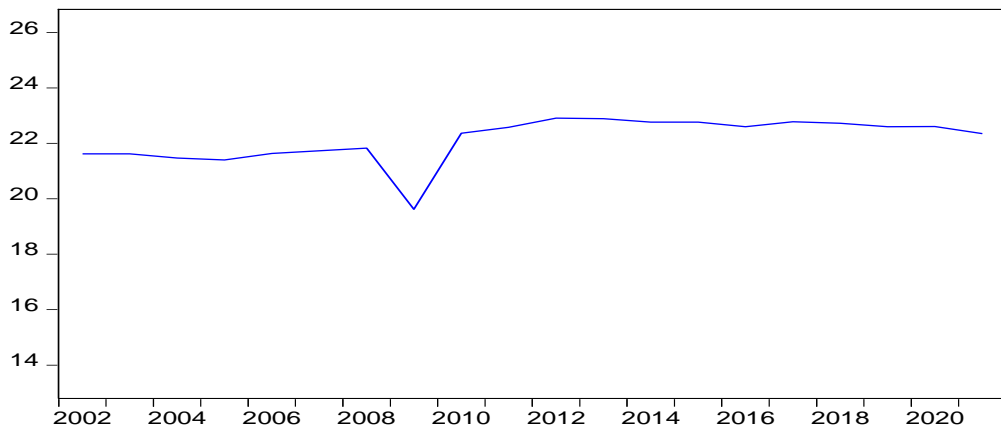

Şekil 11. LEXP(ihracat)

Şekil 12. LNİM(İthalat)

Şekil:13 LNİM

5.3. Birim Kök Testi

Zaman serileri üzerinde istatistiksel inceleme yapabilmek adına ilk adım, kullanılan değişkenlerin zaman içinde durağanlık özelliğine sahip olup olmadığını belirlemek gerekir. Serilerin durağan olmaması, seçilen modelde değişkenler arasında yanlış sonuçlara yol açabilir. Bu sebeple, serilerin durağanlık özelliğini sağlamak amacıyla 1. veya 2. farklarının alınması gerekir. Farklar alındıktan sonra seriler durağan hale geldiyse, bu durumda nedensellik analizi uygulanabilir ve ekonometrik incelemeye devam edilebilir (İzgi & Yılmaz, 2018, 65).

Zaman serilerinin durağanlık testleri uygulanırken, çeşitli test yöntemleri mevcuttur. Bu yöntemlerden biri, David A. Dickey ve Wayne A. Fuller tarafından 1979 yılında önerilen Dickey-Fuller testidir. Daha sonra geliştirilen ve genişletilen versiyonu olan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) testi kullanılmaktadır. ADF birim kök testi sırasında, uygun gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre belirlenir. Bu yaklaşım, zaman serilerinin durağanlık özelliklerini değerlendirmede güvenilir bir araç sağlar. Değişkenlerin ADF birim kök test sonuçları aşağıdaki gibidir.

Tablo 14. ADF Test sonucu

Değişkenler			T- istatistik	%1	%5	%10	P Değeri
LnGDP	Düzyey	Sabit Terim	-3.111089	-3.831511	-3.029970	-2.655194	0.0428**
	1.Fark	Sabit Terim	-1.638773	-3.857386	-3.040391	-2.660551	0.4435
LnEX	Düzyey	Sabit Terim	-2.701790	-3.831511	-3.029970	-2.655194	0.0920
	1.Fark	Sabit Terim	-4.320990	-3.857386	-3.040391	-2.660511	0.0039*
LnİM	Düzyey	Sabit Terim	-2.548414	-3.831511	-3.029970	-2.655194	0.1206
	1.Fark	Sabit Terim	-6.430109	-3.857386	-3.040391	-2.660551	0.0001*

Tablo 15. PP Test sonucu

Değişkenler		T-İstatistik	%1	%5	%10	P Değeri	
LnGDP	Düzyey	Sabit Terim	-3.083751	-3.831511	-3.029970	-2.655194	0.0451**
	1.Fark	Sabit Terim	-1.638773	-3.857386	-3.040391	-2.660551	04435
LnEX	Düzyey	Sabit Terim	-2.962649	-3.831511	-3.029970	-2.655194	0.0568
	1.Fark	Sabit Terim	-4.336385	-3.857386	-3.040391	-2.660511	0.0038**
LnİM	Düzyey	Sabit Terim	-2.471977	-3.831511	-3.029970	-2.655194	0.1373
	1.Fark	Sabit Terim	-8.615781	-3.857386	-3.040391	-2.660511	0.0000*

Tüm serilerin durağanlığını tespit etmek için ADF VE PP birim kök testleri sonuçlarına baktığımızda, LNGDP düzeyde birik kök içermediği (durağan olduğu) görülmektedir. Bu durum LNGDP hariç diğer seriler, H_0 hipotezinin reddedilmediğini ve serilerin durağan olmadığına dair bir kararın verildiğini gösterir LNEK, LNİM serilerin I(1) seviyesinde durağan hale geldiği görülmektedir Seriler yıllık olduğu için gecikme uzunluğu Schwarz bilgi kriterine göre maksimum 4 olarak belirlenmiştir.

5.4. VAR Modeli Analizi

VAR (Vector Autoregression) modeli, çoklu zaman serisi değişkenler arasındaki ilişkileri modellemek için kullanılan bir istatistiksel yöntemdir. VAR modeli, değişkenlerin geçmiş değerlerini kullanarak gelecekteki değerleri tahmin etmeye odaklanır. Bu model, ekonometrik analizlerde ve zaman serisi analizlerinde yaygın olarak kullanılan bir araçtır.

Tablo 16. Gecikme Uzunluğu

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-23.87190	NA	0.005775	3.358988	3.503848	3.366406
1	8.334731	48.30995	0.000328	0.458159	1.037600	0.487831
2	17.39054	10.18778	0.000381	0.451183	1.465206	0.503109
3	41.79433	18.30285*	8.79e-05	-1.474291	-0.025687	-1.400111
4	63.16455	8.013833	6.75e-05*	-3.020569*	-1.137384*	-2.924134*

Analizimizde beş bilgi kriteri bulunmaktadır ve bunlar şunlardır:

- LR (Likelihood Ratio Test) İstatistiği
- FPE (Final Prediction Error) Kriteri
- AIC (Akaike Information Criterion) Bilgi Kriteri
- SC (Schwarz Information Criterion) Bilgi Kriteri
- HQ(Hannan-Quinn Information Criterion) Bilgi Kriteri

Analizimizdeki * simgesi, bilgi kriterlerindeki optimal gecikme uzunluğunu belirlemek için kullanılmaktadır. İncelenen tabloda, optimal gecikme uzunluğu sayısını gösterir. Bizim analizimizde, gecikme uzunluğu sayısı 4 olarak belirlenmiş ve VAR modeli analizimiz, tüm bilgi kriterleri için uygun kabul edilmiştir.

5.4.1. VAR Modeli

VAR modeli (1980) Sims tarafından geliştirilerek, zaman serileri analizi ve ekonometri alanında kullanılan bir çoklu denklem modelidir. VAR modeli, birden fazla değişkenin zaman içindeki değişimlerini açıklamak ve gelecekteki değerleri tahmin etmek için kullanılır. Her bir değişken, geçmiş dönemlerdeki kendi değerleri ile diğer değişkenlerin değerlerini içeren bir sistemi temsil eder.

Ekonomik değişkenlerin birbirleri arasındaki karmaşık ilişkiler nedeniyle, ekonomik olaylar tek bir denklemle analiz edilmek yerine aynı anda incelenmektedir. Makro düzeydeki değişkenler, doğrudan ya da dolaylı olarak birbirleriyle etkileşim içindedir. Bu nedenle, eşzamanlı denklemlerle oluşturulan bir modelde, değişkenleri

içsel ya da dışsal olarak nitelendirmek oldukça karmaşık bir süreçtir. VAR modeli, bu zorluğa bir çözüm olarak ortaya çıkmıştır ve ekonomik değişkenler arasındaki dinamik ilişkileri daha iyi anlamak ve tahmin etmek için kullanılmaktadır (Türlüoğlu, 2019, 88).

VAR modeli, özellikle makroekonomik analizlerde ve finansal veri setlerinde kullanılır. Model, değişkenler arasındaki ilişkileri daha esnek bir şekilde ifade edebilir ve geçmiş dönemlerdeki değerlerin gelecekteki değerlere etkilerini yakalayabilir.

Sims'e göre, eğer değişkenler arasında gerçek bir eşanlılık varsa, tüm değişkenlere eşit bir temel üzerinde yaklaşılmalıdır. Her bir değişken, ilişkide bulunduğu ve etkileşime giren birçok faktörü içerir; bu nedenle, bu değişkenler için uygun görülen model eşanlı olarak ele alınmalıdır. Endojen ve eksojen değişkenler arasında önceden belirlenmiş bir ayırım olmamalıdır. Sims, bu düşünceleri temel alarak geliştirdiği VAR modeli ile Granger Nedensellik analizine temel oluşturmuştur. (Damodar N. Gujarati, 2004, 784-789). Ayrıca, Sims makroekonomik değişkenlerin içsel ve dışsal olarak ayrı ayrı değerlendirilmesine karşı çıkarak, her iki ekonomik değişkenin birbirleriyle ilişki içinde olabileceğini ve diğer değişkenlerle etkileşim içinde olabileceğini savunmuştur. Dahası, VAR modeli analizi için ekonomik değişkenlerin durağanlıklarının incelenmesi, sonuçların düzgün ve güvenilir olması açısından kritik öneme sahiptir. Durağan olmayan serilerle yapılan analizler, birim kök içerdikleri için gerçek sonuçları yansıtmamaktadır.

İncelenen büyüme (X_t), ihracat (Y_t) ve ithalat (Z_t) değişkenleri için kullanılan üç değişkenli VAR modeli denklemi aşağıdaki şekildedir (Türlüoğlu, 2019, 89).

$$X_t = \alpha_1 + \sum_{i:1}^p a_{1i} x_{t-i} + \sum_{i:1}^p a_{2i} y_{t-i} + \sum_{i:1}^p a_{3i} z_{t-i} + u_{1t} \quad \dots(3)$$

$$Y_t = \delta_1 + \sum_{i:1}^p b_{1i} y_{t-i} + \sum_{i:1}^p b_{2i} x_{t-i} + \sum_{i:1}^p b_{3i} z_{t-i} + u_{2t} \quad \dots(4)$$

$$Z_t = \lambda_1 + \sum_{i:1}^p c_{1i} z_{t-i} + \sum_{i:1}^p c_{2i} x_{t-i} + \sum_{i:1}^p c_{3i} y_{t-i} + u_{3t} \quad \dots(5)$$

Denklem 3, 4, ve 5 büyüme, ihracat ve ithalat değişkenlerinin birbirleriyle ve kendi gecikmeli değerleriyle olan ilişkileri temsil eder. Burada, α_1 , δ_1 , λ_1 sabit terimleri, a_{1i} , a_{2i} , a_{3i} , b_{1i} , b_{2i} , b_{3i} , c_{1i} , c_{2i} , c_{3i} katsayıları ve u_{1t} , u_{2t} , u_{3t} hata terimlerini ifade etmekte, p ise modeldeki gecikme derecesini gösterir.

Tablo 17. Johansen Eş Bütünleşme Test Sonuçları

H0 Hipotezi	Trace Statistic	Kritik D %5	Max-Eigen	Kritik D %5
$r=0$	83.60375*	29.79707	44.05680*	21.13162
$r \leq 1$	39.54695*	15.49471	37.17864*	14.26460
$r \leq 2$	2.368316	3.841466	2.368316	3.841466

Johansen eşbütünleşme testinin tablosuna baktığımızda, GDP, İhracat ve ithalattan oluşan modelde Trace ve Max-Eigen istatistiklerinin her ikisinin de %5 kritik değerden büyük olduğu açıkça görülmektedir. Bu durum, Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GDYİH) ile diğer iki değişken arasında en fazla bir adet eşbütünleşme vektörünün mevcut olduğunu gösterir. Sonuç olarak, bu değişkenler arasında uzun dönemde birlikte hareket etme eğilimi olduğu anlaşılmaktadır.

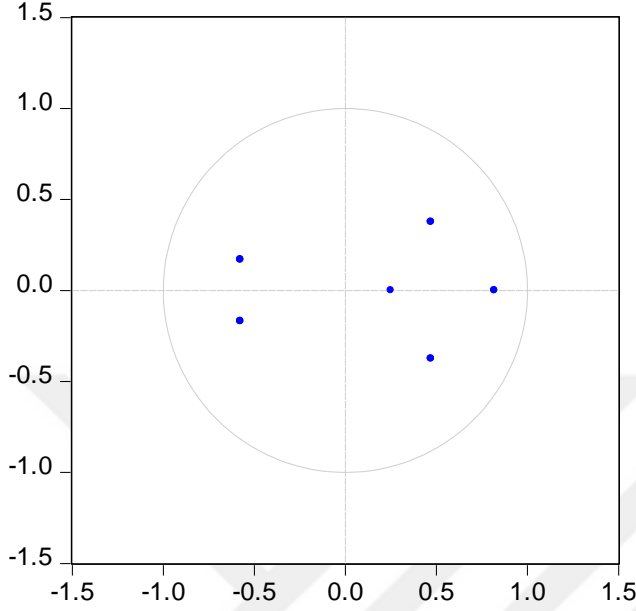
Tablo 18. Eşbütünleşme Denklemleri (LNGDP= 0.15LNEX+0.57LNİM)

Değişkenler	Katsayı değeri	T-İstatistiği	Prob Değeri
LNGDP	-	-	-
LNEX	-0.15	2.6008	0.05752
LNİM	-0.57	8.0141	0.07118

Katsayıların değerlerini mutlak değer içerisinde kabul ettiğimizde, istatistiksel olarak anlamlı çıktığını görmekteyiz. Bu durumda İhracattaki %1'lik bir artış GDP üzerinde %0.15 artışa yol açacağını gösterir. Aynı zamanda İthalattaki %1'lik bir artış GDP'yi %0.57 oranında artırmaktadır.

5.5. AR Karakteristik Polinomu

Şekil 13. AR Karakteristik Polinomu

Eğer AR karakteristik polinomunun kökleri birim çemberin içinde bulunuyorsa, bu durum modelin kararlı olduğunu ve zaman serisinin dengede (stationary) olduğunu gösterir. Bu, değişkenler arasındaki ilişkilerin önceki dönemlerde kurulmuş bir denge durumunu yansıttığı anlamına gelir.

Johansen eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, AR karakteristik polinomunun kökleri birim çemberin içinde olduğunu görüyoruz. Bu durum, analizde yer alan değişkenler arasındaki ilişkilerin geçmiş dönemlerde kurulmuş bir denge durumunu yansıttığını göstermektedir. Dolayısıyla, zaman serisinin kararlı ve dengede olduğu söylenebilir. Bu istikrarlı yapı, gelecekteki tahminlerin ve analizlerin daha güvenilir olmasını yansıtmaktadır.

5.6. Granger Nedensellik test sonuçları

Engle-Granger modeli, özellikle eşbütünleşme analizi için kullanılan bir ekonometrik modeldir. 1987 yılında Clive Granger ve Robert Engle tarafından geliştirilen bu model, iki veya daha fazla zaman serisi değişkeni arasındaki eşbütünleşme ilişkisini incelemek amacıyla kullanılır.

Eğer bir değişken, modelde diğer bir değişken tarafından etkileniyorsa veya bir değişken, diğer bir değişkenin tahminine bağlı olarak modele dahil ediliyorsa, bu durumda iki değişken arasında nedensellik ilişkisi bulunmaktadır. Ayrıca, eğer bir değişken ile diğer bir değişken arasında nedensellik ilişkisi varsa, bu değişkenin

değişimi, diğer değişkenden daha önce gerçekleşmiş olmalı ve bu değişken tarafından etkilenecek bir değişime uğramış olmalıdır (Türlüoğlu, 2019, 94).

Granger nedensellik analizinde temel denklem şu şekildedir;

$$Y_t = \alpha + \sum_{i=1}^p \beta_i Y_{t-i} + \sum_{j=1}^q \lambda_j X_{t-j} + \epsilon_t \dots \dots \dots (6)$$

Y_t , Bağımlı Değişken, X_t Bağımsız Değişken, α sabit katsayısı, β_i bağımlı değişkenin önceki zaman noktalarındaki katsayılar, λ_j bağımsız değişkenin önceki zaman noktalarındaki katsayıları ve ϵ_t ise hata terimi ifade eder.

Bu denklem nedensellik testi için temel araçları sunar ve X ile Y değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin yanı sıra bu ilişkinin yönünü belirleme amacını taşır. X denkleminde her eklenen terimin, Y değişkeninin gelecekteki değerleri üzerindeki etkisi analiz edilir. Aynı şekilde, bu analiz Y değişkeni denkleminde de uygulanmaktadır.

GDP (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla), ihracat ve ithalat değişkenleri üzerinde yaptığımız Granger nedensellik analizi, GDP ile dış ticaret arasındaki ilişkiyi ve bu ilişkinin yönünü ortaya koymaktadır. Analizin elde edilen sonuçları, sırasıyla GDP, ihracat ve ithalatın bağımlı değişken olarak ele alındığı tablolar halinde aşağıda sunulmuştur.

Granger Nedensellik Testinin temel hipotezleri şunlardır:

H0 (Nedeni değildir): Birinci değişkenin geçmiş değerleri, ikinci değişkenin gelecekteki değerlerini öngörmekte istatistiksel olarak anlamlı değildir.

H1 (Nedenidir): Birinci değişkenin geçmiş değerleri, ikinci değişkenin gelecekteki değerlerini öngörmekte istatistiksel olarak anlamlıdır.

Tablo 19. GDP Granger Nedensellik Test Sonuçları

GDP(GSYİH) Bağımlı Değişken			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob.
İhracat	6.348929	2	0.0418
İthalat	0.097733	2	0.9523
Tüm	8.435665	4	0.0769

GSYİH bağımlı değişken olarak kabul edildiği modelde, İhracattan GSYİH'ye doğru nedensellik yoktur boş hipotezi %5 anlamlılık seviyesinde reddedilmekte ve H1 hipotezimiz kabul edilir. Bu da ihracattan GSYİH'ye doğru Granger nedenselliğinin olduğunu gösterir. Ancak ithalattan GSYİH'ye doğru nedensellik yoktur boş hipotezi %1,%5 ve %10 anlamlılık seviyelerinde kabul edilir. Bu da ithalattan GSYİH'ye doğru Granger nedenselliğinin olmadığını gösterir. Modelin tümüne baktığımızda, %10 seviyesinde anlamlı olduğu görülmektedir.

Tablo 20. EX Granger Nedensellik Test Sonuçları

EX (İhracat) Bağımlı Değişken			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob.
GSYİH	0.984764	2	0.6112
İthalat	2.121258	2	0.3462
Tüm	2.770446	4	0.5969

EX(İhracat) bağımlı değişken olarak kabul edildiği modelde, GSYİH'den ve ithalattan da ihracata doğru nedensellik yoktur boş hipotezi %1,%5 ve %10 anlamlılık seviyelerinde reddedilemez. Bu da alternatif hipotezin reddedilmesi anlamına gelir yani GSYİH'den ve ithalattan ihracata doğru Granger nedenselliğinin olmadığını gösterir. Modelin tümüne baktığımızda, tüm anlamlılık seviyelerinde anlamlı olmadığı görülmektedir.

Tablo 21. İM Granger Nedensellik Test Sonuçları

İM(İthalat) Bağımlı Değişken			
Bağımsız Değişkenler	Chi-sq	df	Prob.
GSYİH	33.03464	2	0.0000
İhracat	18.35718	2	0.0001
Tüm	40.63714	4	0.0000

İM(İthalat) bağımlı değişken olarak kabul edildiği modelde, GSYİH ve İhracattan ithalata doğru nedensellik yoktur boş hipotezi %1 ve %5 anlamlılık seviyesinde reddedilmektedir.

Bu da alternatif hipotezin kabul edilmesi yani GSYİH ve İhracattan ithalata doğru Granger nedenselliğinin olduğunu gösterir. Modelin tümüne baktığımızda ise, tüm anlamlılık seviyelerinde anlamlı olduğu görülmektedir.

Özetle; Granger nedensellik analizi, GSYİH, ihracat ve ithalat değişkenleri arasındaki nedensellik ilişkisinin yönünü belirlemek amacıyla uygulanmıştır. Sonuçlar, büyümenin ihracatı tetiklediğini, ancak ihracatın büyümeyi ve ithalatı tetiklemediğini, ithalatın hem büyümeyi hem de ihracatı tetiklediğini göstermektedir. Bu bağlamda, büyüme ile ihracat arasında tek taraflı, ihracat ile büyüme ve ithalat arasında hiç ilişkisi bulunmadığı ancak ithalat ile hem büyüme hem de ihracat arasında tek taraflı bir nedensellik ilişkisi bulunduğu söylenebilir.

- GSYİH ← İhracat (İhracat gayri safi yurtiçi hasılanın nedenidir)
- İthalat ← GSYİH (gayri safi yurtiçi hasıla ithalatın nedenidir)
- İthalat ← İhracat (ihracat ithalatın nedenidir)

5.7. Varyans Ayırıştırma

Varyans ayırıştırması, zaman serileri içindeki ilişkileri, nedenleri ve seriler arasındaki etkileşimi analiz eden bir yöntemdir. Varyans Ayırıştırması, bir VAR modelinin hareketli ortalamalar bölümünden türetilir ve değişkenlerdeki değişimlerin kökenini belirleyerek, değişimlerin hangi değişkenlerden kaynaklandığını ve ne kadarının kendi iç kaynaklarından kaynaklandığını inceleyen bir yöntem olarak değişkenler arasındaki ilişkilerin yüzde değişimini ortaya koymaktadır (Türlüoğlu, 2019, 99).

Varyans ayırıştırma terimi, bir zaman serisi analizi bağlamında, bir değişkenin genel varyansının, bu değişkeni etkileyen farklı faktörlerin veya bileşenlerin katkılarına ayrılması anlamına gelir. Genellikle zaman serisi verilerindeki değişkenliğin kaynaklarını anlamak ve modellemek amacıyla kullanılır. Varyans ayırıştırma işlemi, bu bileşenlerin her birinin toplam varyansa olan katkısını ortaya koymayı amaçlar. Değişkenin genel varyansının hangi faktörlerden kaynaklandığını belirlemek açısından önemlidir. Eğer bir bileşen diğerlerine göre belirgin bir şekilde daha fazla katkıda bulunuyorsa, bu, analizin sonuçlarına ve zaman serisinin öngörülebilirliğine yönelik önemli ipuçları sağlayabilir.

Tablo 22. GDP Varyans Ayırıştırma Sonucu

GDP (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla)				
Dönem	S.E.	LN GDP	LN EX	LN IM
1	0.119701	100.0000	0.000000	0.000000
2	0.145158	85.00971	5.925580	9.064708
3	0.166274	70.47106	4.588051	24.94089
4	0.176127	63.23488	4.089154	32.67596
5	0.180548	60.35138	4.793230	34.85539
6	0.182216	59.40740	5.487581	35.10502
7	0.183211	58.97746	6.172446	34.85009
8	0.183859	58.84542	6.514982	34.63960
9	0.184265	58.80197	6.687618	34.51041
10	0.184556	58.78645	6.771761	34.44179

GDP'yi Bağımlı değişken olarak kabul ettiğimizde, Varyans ayrıştırma tahmin sonuçlarına göre GDP'deki bir değişimin ilk dönemde %100 kendisinden Kaynaklı olduğu, fakat 2. Ve sonraki dönemlerde ihracat ve ithalatının da etkileri bulunduğu görmekteyiz. İhracatın etkisi yaklaşık %5-6 oranındayken, ithalatın etkisi %32-35 aralığında değişmektedir. Bu bize GDP'deki değişimin hem ihracat hem de ithalata duyarlı olduğu ancak ithalatın GDP üzerinde daha açıklayıcı olduğunu gösterir.

Tablo 23. İhracat Varyans Ayrıştırma Sonucu

EX(İhracat)				
Dönem	S.E.	LNGDP	LNEX	LNIM
1	0.320052	14.49848	85.50152	0.000000
2	0.352714	12.25503	83.65074	4.094233
3	0.397860	9.680113	74.07056	16.24932
4	0.412712	11.66638	70.04134	18.29228
5	0.415734	11.92597	69.04345	19.03058
6	0.417538	12.64905	68.45588	18.89506
7	0.417963	12.67320	68.34281	18.98399
8	0.418533	12.69516	68.17040	19.13444
9	0.418714	12.68682	68.11472	19.19847
10	0.418840	12.68604	68.10048	19.21348

EX(ihraçtı) Bağımlı değişken olarak kabul ettiğimizde, Varyans ayrıştırma tahmin sonuçlarına göre İhracattaki bir değişimin ilk dönemde yaklaşık olarak %85 kendisinden ve %15 GDP'den Kaynaklı olduğu, fakat 2. Ve sonraki dönemlerde ithalatının da etkisi bulunduğunu görmekteyiz. GDP'nin etkisi yaklaşık %12-14 oranındayken, ithalatın etkisi %18-19 aralığında değişmektedir. Bu bize İhracattaki değişimin hem GDP hem de ithalata duyarlı olduğu ancak kendisi kendi üzerinde daha açıklayıcı olduğunu gösterir.

Tablo 24. İthalat Varyans Ayrıştırma Sonucu

İM(İthalat)				
Dönem	S.E.	LNGDP	LNEX	LNİM
1	0.669652	0.163676	3.291246	96.54508
2	0.829092	33.40215	3.466940	63.13091
3	0.851218	31.70634	8.150790	60.14287
4	0.887133	31.10786	7.581129	61.31101
5	0.898749	30.70789	7.836396	61.45571
6	0.903526	30.39273	8.018480	61.58879
7	0.903947	30.40412	8.021786	61.57409
8	0.904667	30.36444	8.159222	61.47634
9	0.904796	30.36672	8.170320	61.46296
10	0.904945	30.36992	8.185404	61.44468

İM(İthalatı) Bağımlı değişken olarak kabul ettiğimizde, Varyans ayrıştırma tahmin sonuçlarına göre ithalattaki bir değişimin ilk başta kendisi yaklaşık olarak %96 açıklarken, ithalatın payı yaklaşık olarak %3 üzerindedir. Baktığımızda, ilk dönemde en az pay GDP'ye aittir. Buna göre daha sonraki dönemlerde ihracatın etkisi %7-8 arasındanken GDP'nin etkisi %31-33 aralığında hareket etmektedir. İthalatının etkisi ilk dönemde en fazlayken, zamanla giderek azaldığı, ancak yine de en fazla kendisi %61-63 arasında açıklayıcı olduğu görülmektedir.

SONUÇ

Dış ticaret, ekonomik büyümenin önemli bir itici gücü olarak kabul edilmektedir. Tarihsel süreçte devletler, ekonomik gelişimi ve refah seviyelerini artırma amacıyla dış ticaret yoluyla küresel pazarlara kolayca erişme stratejileri izlemişlerdir. Ülkelerin ekonomik düzeylerini ve gelişmişlik seviyelerini artırmak için büyümeyi etkileyen faktörlere odaklanmaları kritik öneme sahiptir. Ancak, genellikle sınırlı kaynaklara sahip olan gelişmekte olan ülkeler, ekonomik büyümeyi kısıtlı şartlar altında yaşama zorluğuyla karşı karşıyadır. Bu durum, büyüme hedeflerine ulaşma çabalarını sınırlayan önemli bir etken olarak ortaya çıkmaktadır.

Ekonomik büyüme teorileri, iktisat literatüründe dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkileşimini detaylı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır. Tarım odaklı stratejilere odaklanan genel görüş, Adam Smith öncesine kadar dış ticareti göz ardı etmişti. Ancak 19. yüzyıl ile birlikte başlayan ve klasik görüşle devam eden serbest dış ticaret anlayışı, piyasa rekabeti ve uzmanlaşma kavramlarını vurgulayarak ülkelerin dışa açılma politikalarına yeni bir perspektif kazandırmıştır. Bu dönüşüm, gümrük vergileri gibi düzenlemelerle ihracatı ve ithalatı zorlaştıran koşulları aşarak, ülkelerin dış ticaretlerini geliştirmelerine olanak sağlamıştır (Köksal, 2016: 90).

. İhracata dayalı büyüme ve ithalata dayalı büyüme modelleri, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz eder. İhracata dayalı büyüme modeline göre, yerli verimlilik artışları ve ihracatın dolaylı etkileri, ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yapar. İthalata dayalı büyüme modeline göre ise ara malı, hammadde ve yatırım malı ithalatı, üretim için gerekli girdileri sağlayarak ekonomik büyümeye olumlu bir katkı sağlar. (Ö. Yılmaz & Albayrak, 2023: 102).

Dış ticaret ev ekonomik büyüme arasındaki ilişki, iktisatta uzun süredir tartışılan bir konudur. Bu konuda yapılan birçok çalışma, farklı sonuçlara ulaşmıştır.

Ömer UÇAN ve Esra KOÇAK (2014) Türkiye’de 1990-2011 yılları arasında uzun dönemde dış ticaret ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişkinin var olduğu sonucuna varılmıştır. Demirel ve İşcan'ın (2021) çalışma sonuçları, Güney Kore ve Türkiye’de ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu bir şekilde etkilediğini ortaya

koyuyor. Benzer bir şekilde, Sultanuzzaman (2019) araştırması, Asya ülkelerinde ihracatın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediğini gösteriyor. Aytaç'ın (2017) araştırması, Türkiye'deki büyümenin ihracat artışını etkilediği önemli bir bulgu sunuyor.

Robert j. Barro (1991) ABD'de yapılan bu çalışma, 98 ülkeyi kapsamaktadır. Çalışma sonucunda ihracat ve GSYH arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

Arvind Panagariya (2002) Hindistan'da yapılan bu çalışma sonucunda, ihracatın GSYH üzerinde önemli bir etkisi olduğunu öne sürmüştür.

Sayed Jawad Hussaini (2014) Afganistan üzerinde yapılan bu çalışma sonucunda, Afganistan'da 1964-2012 yıllar arasında dış ticaretin ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi olduğu bulunmuştur.

Ancak, bazı araştırmalar, ihracat artışının her zaman büyümeye etki etmediğini savunarak, bu konuda farklı perspektifleri destekliyor.

Afganistan dış ticaretinin sektörel analizi ve dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkileri adı altındaki bu çalışma Afganistan'ını 2002-2021 yıllar arasındaki veri seti el alınarak dış ticaretin ekonomik büyümeye olan etkisini tespit etmeyi hedeflemektedir. Çalışmada birim kök testleri, değişkenlerin durağanlığını değerlendirmek için kullanılmış ve bu sayede analizimizin temelini oluşturmuştur. Bu testler, değişkenler arasındaki uzun vadeli ilişkileri belirlememize yardımcı olmuş ve Johansen Eş Bütünleşme test sonuçları, dış ticaret ve ekonomik büyüme arasında uzun vadeli bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Bu durum, değişkenler arasında dengeli bir ilişkinin olduğunu ve bu ilişkinin ekonomik büyüme üzerinde sürdürülebilir bir etki yarattığını göstermektedir. Ardından Granger nedensellik testi yapılmıştır. Granger Nedensellik test sonuçları, dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini belirlememize yardımcı olmuştur. Analiz sonuçları, dış ticaret ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki konusunda, ihracat GSYİH'nin nedeni olduğu, ihracat ve GSYİH ithalatın nedeni olduğu, ihracat ise, hiçbir değişkenden etkilenmediği sonucuna varılmıştır.

Afganistan, dış yardımlara bağılı olarak ekonomik büyüme stratejilerini belirlemektedir. İhracatın ithalattan az olmasının sebebi ise, ülkenin çoğu ihtiyaçlarını ithal yoluyla gerçekleştirmesindedir. Son zamanlarda, 2016-2020 döneminde tasarlanan ikinci beş yıllık kalkınma planına rağmen, ülkenin ekonomik büyümesi önemli engellerle karşı karşıyadır. Güvenlik sorunları, idari yolsuzluklar, zayıf altyapı ve finansal hizmetlere erişimde eksiklik, Afganistan'ın ekonomik potansiyelini sınırlayan temel faktörlerdir.

Bu çalışma, Afganistan'ın ekonomik dinamikleri, özellikle dış ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki bağlantı, ülkenin ekonomik kalkınma sürecini anlamak için kritik bir öneme sahiptir.

Ayrıca, dış ticaretin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini zaman serisi analiziyle ortaya koyarak, bu iki önemli faktör arasındaki karmaşık ilişkileri anlamak isteyen akademisyenlere ve politika yapıcılara bilgi sunmaktadır. Çalışma, sürdürülebilir ekonomik büyüme için uygun stratejilerin belirlenmesine katkıda bulunabilir, bu da Afganistan'ın ekonomik kalkınma hedeflerine ulaşmasına yardımcı olabilir.

Son olarak, İhracatçı firmalara finansal ve teknik destek sağlanması, uluslararası pazarlara erişimi kolaylaştırmak ve rekabet avantajını artırmak amacıyla önemli bir stratejik adımdır. Ticaret anlaşmalarının yapılması, yeni pazarlara adım atma sürecini hızlandırarak şirketlerin büyüme potansiyelini artırabilir. Ayrıca, ihracat ürünlerinin kalitesini ve rekabet gücünü artırmak için yapılan yatırımlar, ürünlerin uluslararası standartlara uygunluğunu sağlayarak müşteri memnuniyetini artırabilir. Bu politikaların uygulanması, Afganistan'ın ekonomik kalkınmasına önemli katkılar sunacak ve ülkenin genel refah düzeyini artıracaktır. Bu bağlamda, ihracat destek politikalarının etkili bir şekilde hayata geçirilmesi, Afganistan'ın uluslararası ticaret sahnesinde daha etkin bir konuma gelmesine olanak tanıyacaktır.

KAYNAKÇA

- Aksu, L. (2014). İktisat Ekollerinin İktisadî Büyüme Konusundaki Düşünceleri ve Modellerinin Analizi. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 352–389.
<http://www.tek.org.tr/2003/5>;
- Aksu, L. (2018). *İktisadi Büyüme, İktisat Okullarının Bakış Açısı ve Türkiye*.
www.iksadkongre.org
- Aksu, L. (2018). *İktisadi Büyüme, İktisat Okullarının Bakış Açısı ve Türkiye*.
www.iksadkongre.org
- Alamyar, R., & Boz, İ. (2019). Afganistan’ın Tahar İlinde Çeltik Üretimi Yapan Çiftçilerin Sorunları ve Çözüm Önerileri. *Araştırma Makalesi*, 5(1), 44–54.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/766564>
- Alizada, M. A. (2020). *Türkiye-Afganistan Ekonomik İlişkileri ve Sonuçları: Tarihsel Bir Bakış* [Yüksek Lisans Tezi, Türkiye Cumhuriyeti Çukurova Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=KwNCU2jD1kiWEr6rYaWzDQ&no=R-HXztgAL9SgXJzWRhWY7g>
- Alicia, T. (2021). *Capital Accumulation: Definition and How To Measure*.
..Investopedia. <https://www.investopedia.com/terms/c/capitalaccumulation.asp>
- Aljazeera. (2023). *Why is Afghanistan unable to extract its vast mineral wealth?*
<https://www.aljazeera.com/>
<https://www.aljazeera.com/features/2019/5/28/why-is-afghanistan-unable-to-extract-its-vast-mineral-wealth>
- Amanat, A. H. (2021). *Unemployment In Afghanistan, Impact Of Unemployment On Economic Growth Of Afghanistan, Causes And Socio-Economic Consequences Of Unemployment In Afghanistan (2003-2019)* [Yüksek Lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>
- Arslan, Ç. (2019). Dış Ticaret ve Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği. *Yök Ulusal Tez Merkezi*.

- Arslan, S., & Hashemi, M. A. (2020). Afganistan’da Uygulanmakta Olan Finansal Sistem, Sisteme İlişkin Yasal Düzenlemeler ve Türkiye Karşılaştırması. *Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi*, 44–78.
https://www.uakb.org/source/2020%20ARALIK%20KITAPLARI/IKTISADI%20VE%20IDARI%20BILIMLER%20Teori,%20Guncel%20Arastirmalar%20ve%20Yeni%20Egilimler_2.pdf#page=53
- Arya, S. A. (2018). موقعیت جغرافیایی افغانستان و نقش آن در توسعه. *Khorasanzameen*.
<https://www.khorasanzameen.net/php/read.php?id=4122>
- Azizi, A. K. (2019). *Afganistan’ın Ekonomik Kalkınmasının Önündeki Engeller ve Çözüm Önerileri* [Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi].
https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/245810/yokAcikBilim_10232194.pdf?sequence=-1&isAllowed=y
- Bağcıoğlu, R. (2020). *Serbest Bölgelerde İthalat, İhracat ve Bankacılık*. *Satınalma Dergisi*. <https://satinalmadergisi.com/serbest-bolgelerde-ithalat-ihracat-ve-bankacilik/>
- Barfield, T. (2010). *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton University Press. <https://doi.org/10.2307/J.CTT7SQKC>
- BBC. (2023). *Afganistan’da kadınlar: “Nefes alamıyor gibi hissediyorum.”* BBC.
<https://www.bbc.com/turkce/articles/cv28y8vv67eo>
- BTI. (2022). *Afghanistan Country Report 2022*. <https://bti-project.org/en/reports/country-report/AFG>
- Cinel, E. A. (2016). Türkiye’de Ekonomik Büyümenin Belirleyicileri (1980-2011). *DergiPark*, 15–25.
- Çınar, S. (2015). Doğal Kaynaklar ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Gelişmekte Olan Ülkeler Örneği. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 171–190.
<https://doi.org/10.14780/iibd.20480>
- Curtis, G. E. (2008). *Country Profile: Afghanistan*.
<file:///C:/Users/DELL/Desktop/master-frd-copr-Afghanistan.pdf>

Damodar N. Gujarati. (2004). *Temel Ekonometri* (Ş. Ümit & Gülay Günlük-Şenesen, Eds.; 5th ed.). Literatür Yayınları.

Dashti, Z. (2021). *Afganistan'da Yükselen İnsani Felaket ve Göç!*

<https://Gasam.Org.Tr/>. <https://gasam.org.tr/afganistanda-yukselen-insani-felaket-ve-goc/>

data.worldbank. (2023, June 22). *Services, value added (% of GDP)- Afghanistan*.

<https://Data.Worldbank.Org/Indicator/>. Services, value added (% of GDP)- Afghanistan

Dünya Bankası. (2023). *The World Bank In Afghanistan*. Worl Bank.

Eğilmez, M. (2018). *Malthus'a Farklı Bir Bakış*. <https://Www.Mahfiegilmez.Com/>.

<https://www.mahfiegilmez.com/2018/01/malthusa-farkl-bir-baks.html?m=1>

Ershad, S. (2014). *Afganistan'da 2001 Sonrası Devlet İnşasında Avrupa Birliği'nin Rolü* [Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü].

<https://dspace.ankara.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/20.500.12575/33252/355768.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

Ertek, T. (2009). *Temel Ekonomi*. Beta Yayınları.

Ertuğrul, E. (2021). *Afganistan'ın Kültürel Mirası Tehlikede*. Arkeofili.

<https://arkeofili.com/afganistanin-kulturel-mirasi-tehlikede/>

Farahmand, M. A. (2019). *Dış Ticaret ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Afganistan Örneği*.

farsnews. (2023). *فناوری ارتباطات در افغانستان، از گسترش اطلاعات تا پیشرفت و توسعه*.

[Www.Farsnews.Ir/Af/](http://www.farsnews.ir/Af/).

<https://www.farsnews.ir/af/news/13960226000360/%D9%81%D9%86%D8%A7%D9%88%D8%B1%DB%8C->

[%D8%A7%D8%B1%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%B7%D8%A7%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-](https://www.farsnews.ir/af/news/13960226000360/%D8%A7%D8%B1%D8%AA%D8%A8%D8%A7%D8%B7%D8%A7%D8%AA-%D8%AF%D8%B1-)

[%D8%A7%D9%81%D8%BA%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D8%B2-](https://www.farsnews.ir/af/news/13960226000360/%D8%A7%D9%81%D8%BA%D8%A7%D9%86%D8%B3%D8%AA%D8%A7%D9%86-%D8%A7%D8%B2-)

%DA%AF%D8%B3%D8%AA%D8%B1%D8%B4-
%D8%A7%D8%B7%D9%84%D8%A7%D8%B9%D8%A7%D8%AA-
%D8%AA%D8%A7-
%D9%BE%DB%8C%D8%B4%D8%B1%D9%81%D8%AA-%D9%88-
%D8%AA%D9%88%D8%B3%D8%B9%D9%87

Global Tenders. (2023). *Afghanistan Infrastructure And Construction Tenders And Bids*. Www.Globaltenders. Com.

<https://www.globaltenders.com/afghanistan/afg-infrastructure-construction-tenders>

Günsoy, G. (n.d.). Yeni Teoriler Çerçevesinde Beşerî Sermayenin Büyüme Sürecindeki Önemi. *Anadolu Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Akademi*, 163–179. Retrieved May 31, 2023, from <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1692055>

Gupta, B. Sen. (1985). *Afghanistan: Politics, Economics, and Society*. St Martins Pr.

Habibi, N. A. (2015). *Afganistan'ın Sosyoekonomik Gelişmeleri ve Türkiye ile İlişkileri* [Yayınlanmamış yüksek lisans tezi]. Karadeniz Teknik Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Habibullah Eltaf. (2021). *Afganistan Halı ve Kilim Dokumacılığı Sektör Analizi: Herat İli Örneği*. https://acikerisim.uludag.edu.tr/bitstream/11452/20010/1/Habibullah_ELTAf.pdf

Hâkimi, S. J. (2019). *Afganistan Ekonomisinin Dönüşümünde Bir Kuşak Bir Yol Stratejisinin İncelemesi* [Yüksek Lisans Tezi]. T.C. Kocaeli Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Hiç, M. (1961). Ricardo'nun Buyume Teorisi ve Az Gelişmiş Memleketler. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, 22(2), 25–36. <http://kaynakca.hacettepe.edu.tr/>

History.com Editors. (2021). *Afghanistan War*. A&E Television Networks. <https://www.history.com/topics/21st-century/afghanistan-war>

- <https://ariteknokent.com.tr/>. (2023). Ar-Ge Nedir?
<https://ariteknokent.com.tr/tr/hakkinda/ar-ge-nedir>
- <https://assam.org.tr/>. (2023). *Afganistan İslam Cumhuriyeti'nde Tarımsal Üretim, Tarım ve Gıda Ürünleri İthalat ve İhracat Durumu- ASSAM- Adaleti Savunanlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Derneği*. <https://Assam.Org.Tr/>.
<https://assam.org.tr/index.php/bolgeler/islam-ulkeleri/yakindogu/afganistan/afganistan-islam-cumhuriyeti-nde-tarimsal-uretim-tarim-ve-gida-urunleri-ithalat-ve-ihracat-durumu.html>
- <https://customs.mof.gov.af/> Erişim Tarihi: (2023). *قانون گمرکات Afg Custom / د ریاست ع گمرکونو ع ریاست*. <https://Customs.Mof.Gov.Af/>.
<https://customs.mof.gov.af/?s=dari&c=customs-law-dr>
- <https://data.worldbank.org/>. (2023). *Population, total- Afghanistan | Data*.
Data.Worldbank.Org.
https://data.worldbank.org/indicator/SP.POP.TOTL?locations=AF&most_recent_value_desc=true
- <https://ekodialog.com/>. (n.d.). *Ekonomik Büyüme*. Ekodialog. Retrieved May 20, 2023, from <https://ekodialog.com/Konular/ekonomik-buyume-modelleri-teorileri.html>
- <https://ekonomihukuk.com/>. (2023). *Solow Büyüme Modeli-Neo Klasik Büyüme Modeli*. Ekonomihukuk.
- <https://law.acku.edu.af/>. (2023). *قانون گمرکات*. In *قانون گمرکات* Afghanistan Centre at Kabul University.
https://doi.org/10.29171/ACKU_RISALAH_KNF3645_QAAF28_1384_N847_DARI_TITLE1
- <https://muratyayinlari.com/>. (n.d.). *İktisadi Büyüme*. Murat Yayınları. Retrieved May 22, 2023, from
<https://muratyayinlari.com/storage/catalogs/0761325001520842884.pdf>

<https://studylibr.com/>. (2023). *İhracat Mevzuatı İhracat Şekil ve Esasları*. Studylibr.
<https://studylibr.com/doc/1109199/i%CC%87hracat-mevzuat%C4%B1-i%CC%87hracat-%C5%9Fekil-ve-esaslar%C4%B1>

<https://tr.irna.ir/news/>. (2023). *İran-Afganistan ticari ilişkileri artacak*.
<https://Tr.Irna.Ir/News/>. <https://tr.irna.ir/news/3666666/%C4%B0ran-Afganistan-ticari-ili%C5%9Fkileri-artacak>

<https://tr.wikipedia.org/>. (2023). *Keynesyen ekonomi*. Wikipedia.

<https://www.afghan-bios.info/>. (2023). <https://www.afghan-bios.info/>.
https://www.afghan-bios.info/index.php?Itemid=2&id=5238&option=com_afghanbios&start=59&task=view&total=942

<https://www.bbc.com/>. (2020). *برآورد جمعیتی افغانستان؛ چهره جوان کشور در چهار نمودار*.
BBC News فارسی. BBC. <https://www.bbc.com/persian/afghanistan-52879649>

<https://www.coursehero.com/>. (2023). Hero, Course.
<https://www.coursehero.com/file/p21uhss/112-İthalatın-Tanımı-ve-Türleri-İthalatın-tanımı-genel-itibariyle/>

<https://www.internationalegg.com/>. (2023). *Uluslararası Standartlar Örgütü (ISO)*.
Internationalegg. <https://www.internationalegg.com/tr/our-work/industry-representation/international-organization-for-standardization-iso/>

<https://www.ithalatihracat.biz/>. (2023). *Importers & Exporters & Import Export Data & Bill Of Lading Search Engine*. Ithalatihracat.
<https://www.ithalatihracat.biz/?Syf=39&search=ihracat>

<https://www.kizilkaya.com.tr/>. (n.d.). Kızilkaya. Retrieved April 8, 2023, from
<https://www.kizilkaya.com.tr/blog/gumruk-vergisi-nedir-oranlari-nasil-odenir>

<https://www.lloydsbanktrade.com/>. (2023, June 30). *Afghanistan: Economic and Political Overview*. <https://Www.Lloydsbanktrade.Com/>.
<https://www.lloydsbanktrade.com/en/market-potential/afghanistan/trade-profile>

- <https://www.rekabet.gov.tr/>. (n.d.). Rekabet Kurumu. Retrieved April 8, 2023, from <https://www.rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Kurumsal/uluslararası-iliskiler/cok-tarafli-iliskiler/serbest-ticaret-anlasmalari>
- <https://www.theglobaleconomy.com/>. (2023, June 22). *Afghanistan: Share of services*. <https://www.theglobaleconomy.com/>
https://www.theglobaleconomy.com/Afghanistan/Share_of_services/
- <https://www.ulusal.com.tr/>. (2023). *Dünya Bankası açıkladı: Afganistan yönetimi, enflasyonu düşürdü*. Ulusal Kanal; Ulusal Kanal.
<https://www.ulusal.com.tr/dunya/dunya-bankasi-acikladi-afganistan-yonetimi-enflasyonu-dusurdu-15015249>
- Hüseyini, S. A. A. (2015). *گات معرفى سازمان تجارت وتوسعه* [Lisan Tezi].
- Ibrahimi, N., & Maley, W. (2019). *Afghanistan Politics and Economics in a Globalising State* (1st ed.). Routledge.
- İletişim ve Bilgi Teknolojisi Bakanlığı. (2023, June 9). *معرفى و تاريخچه وزارت مخابرات و تكنالوژى معلوماتى*. <https://mcit.gov.af/>
<https://mcit.gov.af/dr/%D8%AF%D8%B1%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D9%87-%D9%88%D8%B2%D8%A7%D8%B1%D8%AA>
- İzgi, B. B., & Yılmaz, H. (2018). Türkiye’de Ekonomik Büyüme, İhracat ve İthalat: Nedensellik İlişkisi (1992-2016). *İktisadi Yenilik Dergisi*, 5(2), 54–70.
<https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/499272>
- İzmir Ticaret Odası. (2019). *Afganistan Ülke Raporu*. CIA Factbook, Mfa.
- Jafarli, F. (2022). *Uluslararası Sermaye Hareketleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Zaman Serisi Analizi* [Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Kabil Büyükelçiliği. (2023). *Afganistan Ülke Analizi- Kolay İhracat Platformu*. <https://www.kolayihracat.gov.tr/>
<https://www.kolayihracat.gov.tr/ulkeler/afganistan>

- Karaca, Ç. (2022). Malthus'un Nüfus Teorisinin Biyoloji-İdeoloji Ekseninde Eleştirisi. *Bilgiustam*, 100–114.
- Keçeci, D. (2021). *Karşılaştırmalı Üstünlükler Teorisi*. <https://Uliwiki.Org/>.
https://uliwiki.org/index.php?title=Kar%C5%9F%C4%B1la%C5%9Ft%C4%B1rmal%C4%B1_%C3%9Cst%C3%BCnl%C3%BCkler_Teorisi
- Köksal, M. (2016). *Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği*.
- MacroTrends. (2023). *Afghanistan Manufacturing Output 2002-2023*. MacroTrends.
<https://www.macrotrends.net/countries/AFG/afghanistan/manufacturing-output>
- Majeedi, E. (2021). *Afganistan Ekonomisinin Genel Görünümü ve Afganistan-Türkiye Ekonomik İlişkileri* [Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ministry of Industry and Commerce of Afghanistan. (2023). *Agreements*.
<https://Moci.Gov.Af/En/>. <https://moci.gov.af/en/agreements>
- NATO. (2023). *Afghanistan National Security Forces - NATO Resolute Support Mission*. NATO. <https://rs.nato.int/mission/aafghanistan-national-security-forces.aspx>
- Obayd, N. (2017). 11 Eylül Saldırısı Sonrası Afganistan'daki Ekonomik Kalkınma Dönüşümü. *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9, 131–157.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/gusbd/issue/29519/331015>
- O'Donnell, L. (2023). *Afghanistan's Mineral Resources Are the Taliban's Cash Cow*. Foreignpolicy.Com. <https://foreignpolicy.com/2022/07/11/afghanistan-taliban-mining-resources-rich-minerals/>
- Omar, S. (2021). *Afganistan'da işsizlik had safhada: 40 yıl savaşta ölmedik, belki açlıktan ölüyoruz*. Indyturk.
<https://www.indyturk.com/node/426551/d%C3%BCnya/afganistanda-i%C5%9Fsizlik-had-safhada-40-y%C4%B1l-sava%C5%9Fta-%C3%B6lmedik-belki-a%C3%A7lıktan-%C3%B6lme-%C3%BCr%C3%BCz>

- Özel, A. Ö. (2012). Ekonomik Büyümenin Teorik Temelleri. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2(1), 63–72.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/382073>
- Özsağır, A. (2018). Dünden Bugüne Büyümenin Dinamiği. *Kamu İİBF Dergisi*, 1–15.
- Polat, M. (2023). *İhracat Türleri Nelerdir?* Melihpolat.
<https://www.melihpolat.com.tr/ihracat-turleri-nelerdir>
- Polat, M. (2023). *Lojistik ve Dış Ticaret Sözlüğü*. Melihpolat.
<https://www.melihpolat.com.tr/lojistik-ve-dis-ticaret-sozlugu>
- Rashid, Y. (2022). Afganistan’ın Ekonomik Potansiyeli. *İRAM*, 1–6.
- Rizvi, N. (2022). *US Military’s Effect on Afghanistan’s Economy*.
Oneworldeducation. <https://www.oneworldeducation.org/our-students-writing/us-militarys-effect-on-afghanistans-economy/>
- Roser, M. (n.d.). *Economic Growth*. Retrieved May 17, 2023, from
<https://ourworldindata.org/economic-growth>
- Rubin, B. R. (2013). *The Fragmentation of Afghanistan: State Formation and Collapse in the International System* (3rd ed.). Yale University Press.
- Sadid, M. A. (2019). *Afganistan Ekonomisi’nin Kalkınmasında Enerjinin Rolü ve Önemi* [Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sadid, M. A. (2019). *Afganistan Ekonomisinin Kalkınmasında Enerjinin Rolü ve Önemi* [Yüksek Lisans tezi]. Marmara Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Selçuk, F. Ü. (2021). Yolsuzluk ve Rüşvet: İktisadi, Siyasi ve Kültürel Etkenler. *Research Gate*, 1–15.
- Sevinç, K. (2001). *Yeni Finansal Araçların Türkiye Ekonomisine Katkısı*.
- Shaiq, G. (2014). *Afganistan’ın İktisadi Gelişimi ve Türkiye ile Olan İlişkilerinin Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü]. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

- Shaiq, G. (2014). *Afganistan'ın İktisadi Gelişme ve Türkiye ile Olan Ekonomik İlişkilerinin Değerlendirilmesi* [Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi/ Sosyal Bilimler enstitüsü.
- Soybilgen, B. (2019). *Enflasyon ve Göreli Fiyatlar*. Researchgate.
https://www.researchgate.net/publication/344227413_Enflasyon_ve_Goreli_Fiyatlar
- SPUTNIK. (2021). *BM: Afganistan'ın bankacılık sistemi çöküşün eşiğinde*.
<https://Sputniknews.Com.Tr/>. <https://sputniknews.com.tr/20211123/bm-afganistanin-bankacilik-sistemi-cokusun-esiginde-1051053593.html>
- T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2017). *Afganistan Ülke Raporu*.
<https://www.kutso.org.tr/wp-content/uploads/2017/06/Afganistan.pdf>
- T.C. Ekonomi Bakanlığı. (2013). *Afganistan*.
<https://www.nitso.org.tr/Portals/391/dosyalar/%C3%BCIke-rapolar%C4%B1/afganistan.pdf>
- T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2017). *Afganistan ülke raporu*.
- T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2020). *1-Afganistan Ülke Raporu*.
- T.C. Kabil Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2023). *Afganistan Ülke Raporu*.
- T.C. Ticaret Bakanlığı Uluslararası Anlaşmalar ve Avrupa Birliği Genel Müdürlüğü. (2022). *Afganistan Pazar Bilgileri*.
<https://ticaret.gov.tr/data/5ee87d7713b87603d40acbd2/Afganistan%20Pazar%20Bilgileri-2022.pdf>
- Thier, A., & Worden, S. (2017). *Political Stability in Afghanistan A 2020 Vision and Roadmap*.
- Trading Economics. (2023, June 21). *Afghanistan Mining Production*. Trading Economics.
- Tradingeconomics. (2023). *Afghanistan Balance of Trade*. Tradingeconomics.
<https://tradingeconomics.com/afghanistan/balance-of-trade>

- Tradingeconomics. (2023b). *Afghanistan Exports*. <https://Tradingeconomics.Com/>
<https://tradingeconomics.com/afghanistan/exports>
- Tradingeconomics. (2023c, June 24). *Afghanistan Indicators*. Tradingeconomics.
<https://tradingeconomics.com/afghanistan/indicators>
- Tradingeconomics. (2023d, June 25). *Afghanistan Imports*.
<https://Tradingeconomics.Com/>
<https://tradingeconomics.com/afghanistan/imports>
- Türker, M. T. (2009). İçsel Büyüme Teorilerinde İçsel Büyümenin Kaynağı Ve Uluslararası Ticaret Olgusuyla İlişkisi. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 25, 87–93.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/55568>
- Türkiye Tohumcular Birliği. (2023). *Afganistan Ülke Raporu*.
https://www.turktob.org.tr/fs_/ULKE_RAPORLARI_ECO_ULKELERI_2023/AFGANISTAN_2023.pdf
- Türkiye Tohumcular Birliği. (2023b). *Afganistan Ülke Raporu*.
- Türlüoğlu, E. (2019). *Türkiye’de Ekonomik Büyüme Dinamikleri: Ekonomik Büyüme ve Dış Ticaret İlişkisi Nedensellik Analizi*.
- unama. (2023). *UNAMA / United Nations Assistance Mission in Afghanistan*.
Unama.Unmissions.Org. <https://unama.unmissions.org/>
- Ünlü, H. (2016). Döviz Kuru Oynaklığı ve Ekonomik Büyüme: Türkiye Örneği. *Dergi Park*, 1–29. <https://dergipark.org.tr/>
- UNODC. (2010). *فساد اداری در افغانستان قضایای گزارش شده رشوت توسط متضررین*.
<https://www.unodc.org/documents/data-and-analysis/Afghanistan/Afghanistan-corruption-survey2010-Dari.pdf>
- Ünsal, E. M. (2016). *İktisadi Büyüme*. www.eksikitaplar.com
- U.S. Embassy in Afghanistan. (2019). *کنفرانس روز جهانی مبارزه علیه فساد*. U.S. Embassy in Afghanistan.
<https://af.usembassy.gov/dar/%DA%A9%D9%86%D9%81%D8%B1%D8%A7>

%D9%86%D8%B3-%D8%B1%D9%88%D8%B2-
%D8%AC%D9%87%D8%A7%D9%86%DB%8C-
%D9%85%D8%A8%D8%A7%D8%B1%D8%B2%D9%87-
%D8%B9%D9%84%DB%8C%D9%87-
%D9%81%D8%B3%D8%A7%D8%AF/

Uysal, Ö. (2013). Sürdürülebilir Büyüme Kavramının Çevre ve Ekonomik Boyutlarının Ayırıştırılması. *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(2), 111–118.

Walker, A. (2021). *Taliban 'ın kontrolü ele geçirdiği Afganistan ekonomisine ne olacak?* -. BBC. <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-58250916>

Wasil, M. R. (2015). *Afganistan Ekonomisi Ve Ekonomik Entegrasyonlar (Eco) Örneği* [Yüksek Lisan Tezi, Gazi Üniversitesi].
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>

World Bank. (2023). *Agricultural raw materials exports (% of merchandise exports) - Afghanistan*. World Bank.
<https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.AGRI.ZS.UN?end=2019&locations=AF&start=2008&view=chart>

World Bank. (2023). *Inflation, consumer prices (annual %) - Afghanistan | Data*. World Bank.
<https://data.worldbank.org/indicator/FP.CPI.TOTL.ZG?contextual=default&locations=AF>

World Bank. (2023, June 5). *Afghanistan: Promoting Education During Times of Increased Fragility*. [Www.Worldbank.Org](http://www.worldbank.org).
<https://www.worldbank.org/en/country/afghanistan/publication/afghanistan-promoting-education-during-times-of-increased-fragility>

Worldbank. (2022). *Afghanistan's Economy Faces Critical Challenges as it Adjusts to New Realities*. TheWorldBank. <https://www.worldbank.org/en/news/press-release/2022/10/18/afghanistan-s-economy-faces-critical-challenges-as-it-adjusts-to-new-realities>

- WorldBank. (2023). *Service Provision Assessment Survey 2018-2019*. WorldBank.
<https://www.worldbank.org/en/search?q=Afghanistan+Sevice+Sector>
- www.transparency.org. (2023). *Corruption Perceptions Index*. Transparency International.
- Yaree, T. (2019). ABD Müdahalesi Sonrasında Afganistan'da İdarenin Yerel Örgütlenmesi: Türkiye Örneğinde Bir Değerlendirme/ Local Organization of Administration in Afghanistan After US Intervention: An Evaluation on the Sample of Turkey. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 2(1), 242–258.
- Yılmaz, M. (2023). *Doğu Anadolu İhracatçılar Birliği*. Retrieved May 31, 2023, from <https://daib.org.tr/Medya/Docs/ihracatta-pazarlama-teknikleri.pdf>
- Yılmaz, Ö., & Albayrak, M. (2023). Türkiye'de Dış Ticaretin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisinin Ampirik Analizi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 90–102. <https://doi.org/10.18092/ulikidince>
- Yönten, İ. (2022). *The Causality Relationship Between Sectoral Credits And Economic Growth: A Case Study For Banking In Turkey*.
- Yücel, E. (2014). *İhracat ithalat çeşitleri*. Slideshare.
<https://www.slideshare.net/esmayucel165/ihracat-ithalat-eitleri>
- Yücel, F. (2006). Dış Ticaretin Belirleyicileri Üzerine Teorik Bir Yaklaşım. *Sosyoekonomi*, 1–17.
- Yüksel, E., & Sarıdoğan, E. (2011). *Uluslararası Ticaret Teorileri Ve Paul R.Krugman'ın Katkıları*. 199–206.
- Zeminpardaz, M., Khosravian, M., & Zamani, M. (2016). تحلیل سیاسی و حقوقی آثار ورود (WTO) افغانستان به سازمان تجارت جهانی پژوهش ملل, 7(1), 87–101.
<http://noo.rs/MST2w>
- آریا, ا. س. (2022). راه های دستیابی به صلح در افغانستان. <https://www.khorasanzameen.Net/>, 1–5. <https://www.khorasanzameen.net/php/read.php?id=4126>

1-44. نقش و وظایف سکتور خدمات ملکی: اصالحات خدمات ملکی در افغانستان. (2016). ا. س. هاشمی

<https://www.refworld.org/cgi->

[bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=590701984](https://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=590701984)

EKLER

Tablo 25. Çalışmada kullanılan veri setleri

YILLAR	GSYİH	İHRACAT	İTHALAT
2002	3825701405.52	69000000.00	245000000.00
2003	4520946849.32	100000000.00	245400000.00
2004	5224896718.68	144000000.00	210200000.00
2005	6203256497.09	540000000.00	196600000.00
2006	6971758332.89	383000000.00	248600000.00
2007	9747886104.53	416000000.00	274400000.00
2008	10109296957.66	540000000.00	301900000.00
2009	12416152648.06	403000000.00	333600000.00
2010	15856668496.39	388000000.00	515400000.00
2011	17805098367.30	341000000.00	639000000.00
2012	19907329905.98	401000000.00	893200000.00
2013	20146416876.39	464000000.00	872400000.00
2014	20497128600.34	570000000.00	772900000.00
2015	19134221744.53	571000000.00	772200000.00
2016	18116572399.13	596000000.00	653400000.00
2017	18753456506.57	831000000.00	779200000.00
2018	18053222734.89	975000000.00	740600000.00
2019	18799444414.60	864000000.00	651900000.00
2020	19955929060.84	773000000.00	657700000.00

Çalışmada kullanılan veri setleri GSYİH(GDP) WB veri tabanından elde edilirken, EX(ihracat) ve IM(ithalat) verileri ise Trading Economics veri tabanından elde edilmiştir. Ve veriler yıllık olarak baz alınmıştır.

Tablo 26. VAR Modeli Test Sonucu

	GSYİH	EX(İhracat)	IM(İthalat)
LNGDP(-1)	-0.384772	1.538302	5.189760
	(1.27533)	(0.94113)	(2.56636)
	[-0.30170]	[1.63453]	[2.02222]
LNGDP(-2)	0.701330	-3.269974	-5.455018
	(1.95034)	(1.43926)	(3.92472)
	[0.35959]	[-2.27199]	[-1.38991]
LNGDP(-3)	1.955875	-1.752241	1.372851
	(2.62406)	(1.93643)	(5.28045)
	[0.74536]	[-0.90488]	[0.25999]
LNGDP(-4)	-1.468668	2.976826	3.049157
	(1.95169)	(1.44025)	(3.92743)
	[-0.75251]	[2.06688]	[0.77637]
LNEX(-1)	0.129793	-0.282827	0.251599
	(0.36514)	(0.26946)	(0.73479)
	[0.35546]	[-1.04961]	[0.34241]
LNEX(-2)	0.146903	0.061267	0.456328
	(0.17328)	(0.12787)	(0.34869)
	[0.84779]	[0.47914]	[1.30870]
LNEX(-3)	-0.027989	-0.106131	-0.833903
	(0.29446)	(0.21729)	(0.59254)
	[-0.09505]	[-0.48842]	[-1.40734]
LNEX(-4)	-0.003320	0.328725	-1.058743
	(0.40868)	(0.30158)	(0.82239)
	[-0.00812]	[1.09000]	[-1.28740]
LNIM(-1)	0.058323	0.015173	-0.327129
	(0.24051)	(0.17748)	(0.48398)
	[0.24250]	[0.08549]	[-0.67592]
LNIM(-2)	-0.179238	0.369209	-0.181011
	(0.13780)	(0.10169)	(0.27729)
	[-1.30073]	[3.63079]	[-0.65278]
LNIM(-3)	-0.072218	0.052580	-0.622019
	(0.11323)	(0.08356)	(0.22786)
	[-0.63778]	[0.62925]	[-2.72983]
LNIM(-4)	-0.005794	-0.034527	-0.254625
	(0.13695)	(0.10106)	(0.27558)
	[-0.04231]	[-0.34164]	[-0.92395]
C	4.122999	23.41671	-20.56462
	(10.9267)	(8.06333)	(21.9879)
	[0.37733]	[2.90410]	[-0.93527]